

અમર અપ્સરા-ભાગ ૨ જો.

કામરૂ દેશની મહારાણીના હાથ ઉચ્ચા જતી વખતે
અસિની જ્યાણા ઉચ્ચી થઇને છતને અપર્શતી હતી.
[૪૫૭ ૫૮ મું]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીગ્રાફિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૦૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અમર અખતર-૨

વિાચ ૬-૧૩

અમર અપ્સરા.

ભાગ ૨ નો.

(કામર દેશની મહારાણીની અદ્વિત વાર્તા.)

સંગ્રાહક તથા પ્રકાશક,

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી

તથા દરવાજા-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૪૦૦૦.

સંવત ૧૯૮૫.

ષ. સ. ૧૯૨૯

અમદાવાદ-ધી હાયમંડ બુકબાન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે પ્રાપ્તું. ડૉ. રાધાપોસ શેડ.

કુલિમત ૮ આના.

અદ્ભુત રસથી ભરેલી સચિત્ર ડિટેક્ટીવ નવલકથા.

એક અદમાશ મંડળથી ત્રાસેલો ધનવાન ગૃહસ્થ અનેક વર્ષો સુધી ગુપ્તવાસમાં રહી દિવસો માળે છે અને તેની ધર માંહેની ગેરફા-જરીમાં તેની જુવાન પુત્રી ઉપર તેનો વિશ્વાસુ નોકર જે વતસલ ભાવ રાખે છે તેનું ચિત્ર આ નવલકથામાં સુંદર રીતે આલેખવામાં આવ્યું છે. એ સગલ પણ ચતુર બાળા જેનું નામ પ્રીતિ છે, તેને હગીને તેની પામેથી સુવર્ણપ્રતિમા હાથ કરવાને અનેક કાવતરાં કરીને અને પ્રીતિ તથા તેના વિશ્વાસુ પાળકને હેરાન કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા જે કાવતરા અદમાસો કરે છે અને તે કાવતરામાં પ્રીતિને ન ફસાવા દેવાને એક વર્તમાનપત્રનો તંત્રી જે ચતુરાઈથી કામ લે છે તે બલ-બલા ડિટેક્ટીવોને પણ દિગ્મૂઢ કરે છે. પણ સખૂર ! એવા ચતુર તંત્રીને પણ અદમાશો હજે છે : ત્યારે વધારે હોશિયાર કોણ ? વધારે ચાલાકી કોની ? ચતુરાઈમાં કોણ ચઢે ? સુવર્ણ પ્રતિમા અદમાશો હાથ કરી ગયા કે નહિ ? ગુપ્ત વાસમાં રહેલો પિતા પાછળથી શું કરે છે ? એ બધા ગુચ્ચવણવાળા કોયડા ઉકેલવાને માટે આ નવલ-કથાના રસપ્રવાહમાં સ્નાન કર્યા વિના વાચકને ચાલે તેમ નથી.

સુવર્ણ પ્રતિમા ૩૦૦ પૃષ્ઠની દળદાર, સોનેરી પાકા પુસ્તકી બાંધેલી, સુંદર ફોટો ચિત્રોવાળી નવલકથા છે, અને તેનું મુદ્દય રૂ. ૨૫૫ છે.

મળવાનું સ્થળ:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુડે, તથા દરવાજા-અમદાવાદ.

અમર અપ્સરા.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ હું.

એક અમરકારી પગ !

મેં આંખો મીચી એટલામાં તો માણસનો એક કારમો અવાજ પર્વત અને ગુફાઓને ગળતી મૂકતો સાંભળાયો: “ જસ કરો ! ”

હું આંખ ઉઘાડી જુઠું ને પહેલાં તો હું એ ગર્જના સાંભળતાંજ બેભાન થઈ ગયો. ત્યારપછી શું થયું તેની મને ખબર રહી નહિ.

જ્યારે હું બેભાન અવસ્થામાંથી જાગ્યો અને મેં આંખો ઉઘાડી ત્યારે પેલી બચકર આગવાળી જ ગુફામાં હું એક ચામડા પર સૂતો હતો. મારી નજીકમાં જ લલિત પણ સૂતો હતો પરન્તુ તે હજી બાનમાં આવ્યો નહોતો અને તેની બી ચામા તેની પાસે બેઠી બેઠી તેના પાસામાં થએલો ધા ધોધ રહી હતી તથા પાટો પાંધવાની તૈયારી કરતી હતી. તેની પાછળ ભોંતને અઢેલીને જીવાન બિભો હતો. જોકે તેને કશી બારે ધન થએલી નહોતી, તોપણ તે કેટલેક ઠેકાણે છોલાયો હતો અને તેથી તેને થતી બળતરાથી તે ધૂજી રહ્યો હતો. આગની સામી બાજુએ જંગલીઓનાં મુડાં આમનેમ ફેંકી દેવામાં

આવેલાં હોય તેમ પડેલાં હતા. પેલી રાંડ ડાકણ અને મદંમદ ઉપ-
રાત ખીખનં બાર મુડાં હતાં એમ તેની ગણતરી કરતાં મને જણાયું.
મદંમદના મુડાની બાજુમાં પેલો લાલચોળ ધડો અત્યારે ડંડો પડી
મએલો દેખાતો હતો. જેઓ જખમી થયા હતા તેઓના ધા ઉપર
મલમ પડો કરીને બળે સાથે બાંધીને ક્યાંય લઇ જવામાં આવતા
હતા અને પેલી મીજબાની માટે એકઠા થએલા પાંત્રીસ આદમીઓ-
માના જીવતા બાકી રહેલાઓને પણ ફેદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ
બધા ફેદીઓની સામે અમારો છુદ્દો દાદાજી બામદેવ ઝામે હતો.
તે જે આજ્ઞાઓ કરતો હતો તે પ્રમાણે બધું થયા કરતું હતું. તે
કાંઈક થાકેલો તો જણાતો હતો, અને તેના અવાજમાં કાંઈક ગુસ્સો
પણ માલૂમ પડતો હતો, પરંતુ એકંદર રીતે તે આટલા બધાઓને
ફેદ કરવાના હોવા છતાં કાંઈ ગુંચવાયેલો કે ચિંતાતુર જણાતો નહોતો.

તે મારી તરફ ફર્યો અને મને બેઠેલો જોઈને મારી પાસે આવ્યો
અને મમતાથી પૂછવા લાગ્યો: “ કેમ બેટા! હવે તને સાઈં છેને ? ”

મેં કહ્યું: “ માઈં આખું શરીર દુઃખે છે. તે ઉપરાંત ખીજી
મને શું થાય છે તેની કાંઈ મને સમજ પડતી નથી. ”

પછી બામદેવ નીચો વળીને લલિતને થએલો ધા તપાસવા
લાગ્યો અને બોલ્યો: “ આ ધા બહુ આકરો છે, પરંતુ ધા બહુ
ઉંડો ગયો નથી એટલે કાંઈ ચિંતા જેવું નથી. તે સાંજે થઇ જશે. ”

મેં જવાબ આપ્યો: “ દાદાજી ! આપ બરાબર વેળાસર આવી
પહોંચ્યા, તે બહુ સાઈં થયું, નહિ તો એક મિનિટ વધારે ગઈ હોત
તો અમે બધાએ એટલા ધવાયા હોત કે અમે ફરીથી ઊઠવા જ
પામત નહિ. તમારા આ જંગલી માણસોએ જેવી રીતે અમારા

આ નિર્દોષ નોકર મહંમદને મારી નાંખ્યો છે તેવી રીતે અમને પણ મારી નાંખતાં તેઓ પાછા હઠત નહિ. ”

આમદેવના ચહેરા પર ગુસ્સો પ્રકટેલો દેખાયો. તેણે જવાબ આપ્યો: “ ખ્હીશ નહિ, બેટા ! એ બધા ઉપર એવી રીતે વેર વાળવામાં આવશે કે જે રીતની વાત સાંભળતાં પણ રૂંધે રૂંધે જીભાં થઈ જાય. તે બધાને અમારાં મહારાણી પાસે મોકલી આપવામાં આવશે અને જેવાં અમારાં મહારાણી મોટાં અને અદ્ભુત શક્તિવાળાં છે, તેવુંજ તેમનું વેર પણ બચાવે છે, એટલે આ લુચ્ચાઓની ઉપર વેર શેવામાં તે જરા પણ કચાશ રાખવાનાં જ નહિ. ” મહંમદના મુઝદા તરફ આંગળી કરીને આમદેવ બોલ્યો: “ આનું જે મરણ થયું છે તે તો આ કૂતરાઓનું જે રીતે મરણ થશે તે કરતાં ઘણું સુખ-શાન્તિમાં થયું છે, એમજ તું સમજજે. પણ બેટા ! એનું મોત કેવી રીતે થયેલું ? ”

પછી મેં તેની પાસે ટુંકાણમાં બેસી બતાવતી હકીકત કહી સંભળાવી. તેણે જવાબ આપ્યો: “ એમ કે ? જો બેટા ! અહીં એવો રીવાજ છે કે જો કોઈ હિંદુસ્તાની અમારા મુલકમાં આવે, તો અમે તેને માથે ધગધગતો ધડો મૂકીને મારી નાંખીએ અને પછી તેને ખાઈ જઈએ. અમારાં મહારાણીનો પણ તેવોજ હુકમ છે. ”

મેં કહ્યું: “ અમારાથી ઉલટી જ રીત તમારી મહેમાનગીરીની છે. અમારા દેશમાં જો કોઈ અજાણ્યો માણસ આવે તો અમે તેને બે.જન આપીએ છીએ, ત્યારે તમે એવા માણસને જ ખાઈ જાઓ છો ! ખીજાઓનું કંઈ નહિ અને એકલા હિંદુસ્તાનીઓનુંજ આવું કમનસીબ ? ”

“ માત્ર અમારાં અમર મહારાણીની આગા ! મને તો એ કામ સાઈ લાગતું નથી, પરંતુ મહારાણીની આગાને તો અમારે તાબે જવું જ જોઈએ. તમે માત્ર મહારાણીની કૃપાથીજ જીવતા રહ્યા છો. વળી મહારાણીએ આ બંગાળી મુસલમાનને બચાવવા કાંઈ સૂચના કરેલી પણ નહિ, એટલે તેને મારી ખાવા આ લોકો તૈયાર થઈ ગયા હશે. ખરી રીતે તો આ રાંડ બીએજ તેમને ઉશ્કેરીને આ કુબ્જ કામ માટે તૈયાર કર્યા હતા. હશે, હવે તેમને તેમના અવિચારી કામનો બદલો મળી ચૂક્યો છે. હવે મહારાણી સામે જઈને તેમને ન્યાય મેળવવા માટે ઊભા રહેવું પડશે, પરંતુ જો તે પહેલાં તેઓ કુદરતી કે બીજા કોઈ પ્રકારના મોતથી મરણ પામે તો તેઓ પૂરા બાગ્ય-શાળી ! જેઓ તારે હાથે મુઆ છે તેઓને તો હું બાગ્યશાળી જ માનું છું. ”

થોડી વાર થોભીને આમદેવ આગળ બોલ્યો: “ અહા ! પણ તમે બધા બારે બહાદુરીથી લડ્યા છો હોં ! એટા ! તારા અજગર જેવા ભાંખા મજબૂત હાથના જરડાથી પેલા બેનાં પાંસળાં ભાંગી ગયા છે તેની તને ખબર છે ? અને આ જીવાન સિંહે તો બારે કરી ! આટલા બધા માણસોની સામે તે એકલો જૂઝ્યો; ત્રણને તો એણે ઠાર કર્યા અને પેલો એક પડ્યો છે તે મરવાની અણીપર છે. તે ઉપરાંત તેની લડાઈથી બીજાઓ ધવાયા છે તે તો જુદા. તમારી આવી બહાદુરીવાળી લડાઈથી તો તમારી ઉપર મને મારા દીકરાઓના જેવું વહાલ આવે છે. મને બહાદુરો ઉપર બહુ વહાલ ઉપજે છે. પણ મારા વાનરમુખા દીકરા ! તેં આ લોકોના શરીરમાં માત્ર એક કાણું પાડીને તેમને શી રીતે માર્યા ? તેઓ કહે છે કે તેં અવાજે કર્યો કે તુરત ટપોટપ એક પછી એક માણસો ધાયલ થઈને ભોંચે પડવા લાગ્યા ! આ ચમત્કાર શી રીતે બન્યો ! ”

હું બહુ થાકી ગએલો હતો એટલે લંબાણથી બંદુકની કરામત અને શક્તિની વાત સમજવી શકું તેમ નહોતું. તેથી મેં ટુંકાણમાં તેને સમજાવ્યું પાઠી, એટલે બામદેવે કહ્યું: “આ કેદીઓમાંના એક ઉપર તારી બંદુક તાકીને અવાજ કર અને તે કેવી રીતે મરે છે તે મને જોવા દે! એકાદ જણ વધારે મરે તેનો કાંઈ હીસામ નથી, પણ એ જોવાનું મને મન થયું છે! વળી એમ કરવાથી તત્કાળમાં તારું થોડું વેર પણ વળશે.” મેં તેમ કરવાની તેને ના કહી અને જણાવ્યું કે—“અમે સોડો લડતાં સામાને મારીએ, પરંતુ એવી રીતે કેદ કરેલાને મારીને વેર લેવાનું પસંદ કરતા નથી. અમારા દેશના કાયદાથી એવા સોડો ઉપર વેર લેવામાં આવે છે અને તેમ ન અને તો દશર વેર વાળે છે, તે ઈશ્વર કેવો છે તેને અમે કાંઈ દીવસ જોયો નથી.” મારી આ વાત સાંભળીને તેને બહુ નવાઈ લાગી.

તેણે મને કહ્યું: “ત્યારે મને આ બંદુકનો પ્રયોગ તું બીજી કઈ રીતે બતાવીશ?”

મેં કહ્યું: “જ્યારે હું સાંજે થઈશ, ત્યારે એક વાર આગણે સાથે શિકારે જઈશું અને ત્યાં હું એકાદ જનવર મારીશ તે તમે જોજો.” આ સાંભળીને બામદેવ ખુશ થયો, જાણે બાળકને એકાદ નવું રમકડું અપાવવાનું વચન અપાયું ન હોય!

લલિત બેભાન બની ગયો હતો, પરંતુ જીવનને તેને જાનમાં આણવાના ખૂબ યત્નો કર્યા હતા. અમારી સાથે જે આસવો ઓ-સડીયાં વગેરે હતું તેનો ઉપયોગ તેણે પોતાની સમજ મુજબ કર્યો અને પછી તેણે લલિતને બેભાન અવસ્થામાંએ ગરમાગરમ કાફીના થોડા ઘુંટડા પાયા, એટલે તે બધાના જોરથી લલિત સહેજ જાનમાં

આવ્યો અને તેણે આંખો ઉઘાડી. તેની આંખો ઉઘડેલી જોતાંજ અમારા વાર્તાવાપનો અંત આવ્યો. પછી જીવન અને આમા લલિતને સંભાળથી ઉચકીને બિછાનાપર લઇ ગયા. હું ધુટણનેર ચાલીને માંડ માંડ મારી ઓરડી સુધી પહોંચ્યો અને મેં પ્રભુનો પાડ માન્યો કે એ ઓરડીમાંએ હું જીવતો પાછો ફરવા પામ્યો.

રાત્રે મને ખરાબર ઉંઘ આવી નહિ. એક પછી એક ભયંકર સ્વપ્નનાં આવવા લાગ્યાં. સ્વપ્નમાં મેં તરફડતા મહામદને જોયો અને પેલા લાલચોળ ધડાને પણ જોયો. એ સ્વપ્નનાં દરમીઆન પણ મારા માથા ઉપર કોઇ એક સફેદ વસ્ત્રમાં સજ્જ થએલી સુંદરીનું સ્વરૂપ ભમ્યા કરતું લાસતું હતું. તે સ્વપ્નની સુંદરી પોતાના શરીર પરનાં વસ્ત્રો એક પછી એક ઉતાર્યે જતી હતી અને તેમ તેમ તેની સુંદરતા વધુને વધુ ખીલતી જતી દેખાતી હતી. ક્ષણવારમાં તે સુંદરીનું સ્વરૂપ અદ્વય થઇ જતું હતું અને તેને સ્થાને ભયાનક ઢાડપીંજર દેખા દેતું હતું. આ પ્રમાણે ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વપ્નનાંમાં મેં રાત ગુઝારી.

સ્વપ્નનાં તો પડ્યું પરન્તુ મારાં અંગો હજી અકડાયલાં અને સૂજેલાંજ હતાં, એટલે હું ઉડી શકું તેમ લાગ્યું નહિ. એટલામાં જીવન મારી ઓરડીમાં આવ્યો. તેનું મ્હોં ખાખરાના પાંદડા જેવું શીકકું થઇ ગયું હતું અને જ્યાં જ્યાં છોલાયું હતું ત્યાં ત્યાં સૂજી ગયું હતું. તેણે મને ખખર આપી કે-રાત્રે લલિતને ઉંઘ તો ઠીક આવી હતી, પરન્તુ તેને શરીરે હજી નખજાઇ બહુ છે. એ કલાક પછી આમદેવ હાથમાં એક મશાલ લઇને આવ્યો, તે વખતે મેં ઉઘી જવાનો ઢોંઝ કર્યો, છતાં આંખનાં પોપચાં જરા જરા ઉઘાડાં રાખીને હું તેનું સફેદ વાળથી ભરપુર મસ્તક જોઇ રહ્યો. તે વખતે આમદેવ મને સોએક વર્ષની વયનો લાગ્યો. પોતાની લાંબી ઢાઢી

પર હાથ ફેરવતો તે બબડયો: “ આ વાંદરમુખો હિંદુસ્તાની કદરપો તો છે, અને પેશો સિંહ તેના પ્રમાણમાં ખૂબ સુરત છે. હિંદુસ્તાનીઓ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો અને તેમને મારી નાંખવા એવી મહારાણીની આજ્ઞા પરંપરાથી ચાલી આવે છે, હજારો વર્ષથી તેમ બનતું આવ્યું છે, છતાં કેાણુ જાણે શાથી આ વાંદરમુખા ઉપર તો મને બહુ બહાલ આવે છે ! લડવાની યુક્તિઓ પણ તેમની પાસે ઘણી મળેલી છે ! બિચારા ઉપર મહારાણી ભુરકી ન નાંખે તો ઠીક. બિચારો કેવો ધસધસાટ ઉઘે છે ! તેને લડાઇમાં ખૂબ થાક લાગ્યો હોય તેમ જણાય છે. હું હવે જતો રહું, નહિતો કદાચ મારા પગ-રવથી તે જાગી જશે.” એમ બબડતો બામદેવ ધીમે પગલે પાછો જવા લાગ્યો, પણ તે થોડાં ડગલાં ગયો એટલે મેં હાક મારી: “ એ કેાણુ મયું ? દાદાજી ! તમે છો કે શું ? ”

દાદાજીએ હવે ડગલાં પાછાં ભર્યા અને જવાબ આપ્યો: “ બેટા ! હુંજ છું ! પણ તું તારે નિરાંતે ઉંઘ. ઉંઘથી તને ઠીક આ-રામ થશે. હું તો માત્ર તારી તબીયત જોવા આવ્યો હતો અને એમ કહેવા માંગતો હતો કે તારા પર હલ્લો કરનારા બકરાઓને મહારાણી તરફ મેં મોકલી દીધા છે. મહારાણીએ મને કહ્યું હતું કે હવે તમારે પણ જલ્દી તેમની પાસે જઇ પહોંચવું, પરંતુ હજી તમારી સ્થિતિ મુસાફરી કરવા જેવીજ ક્યાં છે ? ”

“ ખરી વાત છે, દાદાજી ! અમે સાજા થઈએ નહિ, ત્યાં-સુધી અમારાથી મુસાફરી કરી શકાય તેમ નથી. પણ દાદાજી ! હવે મને અહીંથી અજવાળામાં બહાર લઇ જાઓ તો ઠીક ? આ ઓર-ડીમાં મને જરાએ ગમતું નથી. હું ગભરાઇ જઈ છું. ”

બામદેવ બોલ્યો: “ એ વાત ખરી છે, બેટા ! આ ઓરડી

બંધીગાર છે એટલુંજ નહિ પણ ગમગીનીભરેલી છે. હું જ્યારે જીવાન હતો, ત્યારે અહીં-એ સ્થળે તું અત્યારે સૂતો છે તેજ સ્થળે એક સુંદર સ્ત્રીનું મુઠ્ઠું રાખેલું હતું. એ સ્ત્રીનું એટલું બધું સૌંદર્ય હતું કે રોજ રાત્રે હું અહીં મશ્વાલ લાઇને આવતો અને એ મુઠ્ઠાના સુંદર મુખ તરફ આનંદથી નિહાળી રહેતો. જાણે કે તે સ્ત્રી બર ઉંઘમાં પડી હોય અને રહવાર પડતાંજ ઉંઘમાંથી ઉઠીને મારી સાથે વાતો કરવાની હોય એવું મને લાગતું અને એવીજ તેના વદન ઉપરની સુમધુર શાન્તિ હતી. તેનું શરીર સફેદ અને સુંદર હતું. તેના માથાના વાળ તેના પગની પાની સુધી લાંબા હતા. તેના મુઠ્ઠાને ઠાંધ એવો મસાસો લગાડેલો હતો કે જ્યારે તે મુઠ્ઠું ઠાંધા કે સડયા વિના એકસરખી સુંદર હાલતમાં એમ ને એમ રહેવા પામ્યું હતું. આ મારી મૂંગી માથુક ઉપર હું ખરેખર મોહી પડ્યો હતો એમ કહું તો ચાલે. અમારાં અમર મહારાણી જ્યાં રહે છે, લાં તો આવાં મુઠ્ઠાં અનેક છે અને તેમને જૂદી જૂદી સમાધિઓમાં-ભોંયરાઓમાં પધરાવેલાં હોય છે. તે મુઠ્ઠાં એવાં તો સંપૂર્ણ હોય છે કે જાણે માણસ થોડીવાર પહેલાંજ મરી ગયો હોય એવુંજ જાન તે જોતાં આપણને થવા પામે. રોજરોજ મને અહીં આવતો જોઇને મારી માને શંકા પડી, એટલે એક વાર તે મારી પાછળ પાછળ આવી અને તેણે જોયું કે હું એ મારી ઉંઘતી માથુકના ઓઠ ઉપર ચુંબન કરી રહ્યો હતો ! આ જોતાંજ તે બય પામી અને ગુરસે પણ ચાપ. મારી ઉપર આ સુંદર મુઠ્ઠાએ કાંઈ જાદુ કર્યું છે એવુંજ તેની સમજમાં આવ્યું, એટલે તેણે એકદમ મારી પાસેની મશ્વાલ ઝુંટવી લીધી. અને પેલા મુઠ્ઠાના વાળને ચાંપી દીધી કે તુરત તે મુઠ્ઠું બડબડાટ બળવા લાગ્યું. આવી રીતે મસાસો લગાડેલાં મુઠ્ઠાં કપુરની પેઠે બળ્યા

જય તેવાં હોય છે એટલે તેને બળતાં પણ વાર લાગી નહિ. જો બેટા ! એ બળા જવાથી આ ઓરડીમાં જો ધુમાડો થએલો તે ઓરડીની છત ઉપર જ્યાં ત્યાં લાગી ગએલો હજી પણ જોવામાં આવે છે. ”

મેં ઉચે નજર કરી તો આમદેવની વાત ખરી જણાઇ. ધુમાડાને લીધે ઓરડીની પત્થરની છત કાળી થઇ ગએલી હતી, અને જાણે માથાપર ધુમાડાનું કાળું વાદળું ઝમૂમી રહ્યું હોય એવો દેખાવ થઇને રહ્યો હતો.

આમદેવે પોતાની વાત આગળ ચલાવી: “ એ મુઠ્ઠું બડબડાટ બળવા લાગ્યું પરંતુ તેનો મોટો ભાગ બળા ગયો એટલે મારી માતા ચાલી ગઇ એટલે મેં એ સુંઠરીના મુઠ્ઠાનો એક પગ બળતો બળતો બચાવી લીધો, અને એક રેસાના કાપડના ટુકડામાં વીંટાળીને આ પત્થરથી બેસણીને ખૂણે એક નાની બપોલ છે તેમાં છુપાવી દીધો. આ બધું જાણે કે મર્મ કાલેજ બની ગયું હોય તેવું મને લાગે છે. ધણું કરીને એ પગ હજી પણ તે બપોલમાંજ પડ્યો હશે; જો કે હું ત્યારપછી આજમુધી આ ઓરડીમાં આવ્યો નથી એટલે એ પગ હવે રહ્યો હશે કે નહિ તેની મને ખાત્રી નથી. રહે, હું જરા જોઉં તો ખરા ! ”

એમ બોલીને આમદેવ નીચે બેઠો, અને ધુંટણબેર થઇને તેણે પેલી બપોલ તરફ હાથ લાંબાવ્યો. બપોલની ઉપર એક નાનું પત્થરનું છીપડું દાંડેલું હતું અને તે બપોલમાં એવી રીતે બરાવેલું હતું કે સહજમાં તે બહાર નીકળે નહિ. આમદેવે જરા મહેનત કરીને તે છીપડું બહાર કાઢ્યું અને પછી અંદર હાથ ધાલીને કપડામાં કાંઈક વીંટાળેલું બહાર ખેંચી કાઢ્યું. ઉપરથી કપડું ઉખેળી નાંખતાં જ

માંદેથી એક સુંદર નાનો પગ નીકળ્યો !! જાણે કે હજી ગર્ભ કાઢે જ એ પગ કોઈ જીવતી સુંદરીના શરીરમાંથી કાપી લીધો ન હોય એવો જ તાગે તે દેખાતો હતો !

“ જોયું બેટા ! હવે મારી વાત તને સાચી લાગે છેને ? આ પગ હજી તેમનો તેમજ રહેશે છે. જરા હાથમાં લઇને જો કે તે કેવો સુંદર છે ? જોના પગ આવો સુંદર હતો તેનું વદન કેટલું સુંદર હશે તેની તું હવે કલ્પનાજ કરી શે ! ”

મેં તે નાનો સુંદર પગ મારા હાથમાં લીધો અને મશાતના અજવાળામાં તેને જરાખર તપાસ્યો. તે વખતે મારા મનની વૃત્તિઓ એની ગુંચવાઇ ગઇ કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. તે પગ વજનમાં ધણો હલકો હતો. જીવતા માણસનો ટુરતમાં કાપેલો પગ તેથી ધણો વધારે વજનદાર હોય, છતાં દેખાવમાં તે ખરેખરો માણસના પગના જેવોજ આભેદ્વ્ય હતો. ઇંજીનમાં મશાલો જરીને મુઠ્ઠાં જળવાવી રાખવામાં આવે છે, તે કરતાં આ પગ ધણો આભેદ્વ્ય હતો, કારણ કે તે જરાએ ચીમગાયલો કે સુકાયેલો દેખાતો નહોતો. છતાંજો તેમાંથી તેજદાર મસાલાની વાસ તો આવતી હતી, ખરેખર આ લોકો અગાઉ મુઠ્ઠાં જનાવવાની રીતમાં ધણાજ પ્રવીણ હોવા જોઇએ એવું મારે માનવું પડ્યું.

મરીજના સુંદર પગ ! તું કઈ સુંદરીનું અવયવ હશે અને કેટલાં વરસથી તું અહીં જળવાઇ રહ્યો હશે ! જ્યારે તને ધારણ કરનારી સુંદરી જીવતી હતી ત્યારે તેના ઓઠ ઉપર કાંઈ કાંઈ રાજ-મહારાજઓનાંએ સુખન લેવાયાં હશે, અને આજે ? અહા ! કળ પોતાનું કાર્ય કર્યે જ જાય છે !

મેં તે નાના સુંદર પગને એક સુંદર કપડાના કકડામાં વીંટાળ્યો

અને મારા મુસાફરીના થેલામાં તે મૂકી દીધો. પછી બામદેવની મદદથી માંડમાંડ ચાલીને હું લલિત પાસે ગયો. લલિતના આખા શરીરે સારી પેટે ધા તથા ધસારા પડેલા હતા. મારા કરતાં તે વધારે નબળો પડી ગયો હતો અને જે એક ધા તેને વાગ્યો હતો તેમાંથી સારો પેટે લોહી વહી જવાને લીધે તે વધારે બેચેન થઇ ગયો હતો. તેને ખુશ્કી હવામાં જઇને જરા નાસ્તો કરવાની ઇચ્છા હતી એટલે આમા અને જીવાને મળીને તેને ઉચક્યો અને ગુફાના મ્હોં આગળ લાવી તેને બેસાડ્યો. આગલા દિવસનો ભયંકર દેખાવ આજે ત્યાં જરા પણ રહેવા દેવામાં આવ્યો નહોતો. ત્યાં અમે બધાએ નાસ્તો કર્યો અને બે દિવસ સુધી ત્યાંજ રાત ને દહાડો પડાવ નાંખીને રહ્યા.

ત્રીજા દિવસની સહવારમાં જીવાન અને હું તો બરાબર સાગ્ન થઇ ગયા. લલિત પણ હવે ઠીક-ઠીક સામ્યે થવા પામ્યો હતો, એટલે હવે મુસાફરીએ નીકળવાની બામદેવની વિનંતિ મારે કબૂલ રાખવી પડી. અહીંથી ઉતાવળે અમને અમર મહારાણી પાસે પહોંચાડવાની બામદેવને મહારાણીની આજ્ઞા થઇ હતી અને અહીં આવો અકસ્માત થવાથી અમારે રોકાઇ રહેવું પડ્યું હતું. આ કારણથી હવે જેમ બને તેમ ઉતાવળે વિદાય થવાની બામદેવ ઉપરા ઉપરી વિનંતિ કરતો હતો. કામરનાં વિશાળ જંગલોને વીંધીને અમારે જવાનું હતું કારણકે કામરદેશની અમર મહારાણીનો નિવાસ ભાંજ હતો. માર્ગ ખૂબ કપરો હતો અને મુસાફરીની હલાકીથી કદાચ લલિતનો ધા ઉત્તરવા પામે એવો ભય હતો, છતાં બામદેવની આગ્રહભરી વિનંતિને કબૂલ રાખ્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેને ભય હતો કે કદાચ ખૂબ મોડું થવાથી મહારાણી તેની ઉપર ક્રોધ કરે.

પ્રકરણ ૨ જી.

જોખમભરી મુસાફરી.

અમે મુસાફરીએ નીકળવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને પૂરા એક ઠલાક પછી થયો નહિ હોય, એટલામાં તો પાંચ ડાળાઓ અમારે માટે તૈયાર થઈને ગુફાના મુખ આગળ આવી પહોંચી. દરેક ડાળા માટે ચાર-ચાર ઉંચકનાર અને બે વધારાના માણસો હતા. તેમની સાથે પચાસ હાથીયારખંધ જંગલીઓ હતા જેઓ સાથે લેવાનો બોલો પછી ઉંચકતા હતા. આમાંની ત્રણ ડાળાઓ હું, લલિત અને જીવાન માટે હતી, એક બામદેવ માટે હતી અને પાંચમી પેલી યામા માટે હશે એવું મેં ધાર્યું. મેં બામદેવને પૂછ્યું: “દાદાજી ! યામા સાથે આવે છે કે શું ?”

“તેની દરજ્જા હોય તો બલે આવે. અમારા મુલકમાં સ્ત્રીઓ ચાહે તેમ કરવા મુખત્યાર છે. અમે તેમને પૂછ્યે છીએ અને તેમની મરજી મુજબ વર્તવાની સ્વતંત્રતા આપીએ છીએ, કારણ કે તેમના વિના દુનિયા ચાલી શકે નહિ. સ્ત્રીઓ તો જાહેંગીની ખાણ છે.”

“બરાબર !”

“અમે તેમને પૂછ્યે છીએ ખરા, પરંતુ અમુક હદ સુધીજ પૂછ્યે છીએ. તેઓ અસહ્ય થઈ પડે ત્યાં સુધી-પુરોતને તોખાહ પોકરાવે ત્યાં સુધીજ અમે પૂછ્યે છીએ.”

“અને ત્યારપછી શું કરો છો ?”

બામદેવ બોલ્યો: “તેઓ અસહ્ય થઈ પડે એટલે જીવાન સ્ત્રીઓને સાનમાં લાવવા અમે ધરડી-શુદ્ધીઓને ઠાર કરી નાંખીએ

છીએ ! અમે તેમને તે વખતે બતાવી આપીએ છીએ કે જોકે અમે તમને પૂછીએ છીએ, તોપણ અમે તમારાથી વધુ બળવાન છીએ. દર પચીસ-ત્રીસ વર્ષે આવી સ્ત્રીઓની કતલ ચલાવવાની અમને જરૂર પડે છે. મારી સ્ત્રી આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ ઠાર ચર્ષ હતી. એ બહુ ખોટું થયું ખરૂં, પરંતુ ખેટા ! ખરી વાત કહું તો તે થઈ ત્યારથી હું સુખી થયો છું અને હવે હું એટલો ધરડો થયો છું કે કોઈ બળવાન છોકરી મને પરણવાને તૈયારજ ન થાય. ”

“ એટલે એકંદરે તમે ઠીક છૂટછાટ બોલવો છો, એમજ ને ? ” મેં પૂછ્યું.

“ ખરેખર એમજ, મારા વાંદરમુખા ખેટા ! આ કામરૂદેશમાં સ્ત્રી એ પુરૂષને માટે પરતંત્રતાનું સાધન છે; એ સાધન ઠાર થાય એટલે મારા જેવા ભુકૂતને છૂટછાટ મળેજનું ? હવે આ વામાના સંબંધમાં મને કાંઈ સૂજતું નથી. તે એક બહાદુર છોકરી છે અને સિંહ હિપર તેનો સારી પેઠે પ્રેમ છે. તે જોયું ને ? તે સિંહને એવી રીતે વળગી પડી હતી કે જોયા કોઈ તેને મારી શક્યું નહિ અને સિંહની જાંદગી બચવા પામી. અમારા દેશના રીવાજ મુજબ યામા હવે સિંહની પરણેલી સ્ત્રી થઈ ચૂકી છે અને સિંહ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં સાથે જવાનો યામાનો હક્ક છે ! તેના એ હક્કની આડે આવવાને માત્ર અમારાં અમર મહારાણીની આજ્ઞાજ સમર્થ છે—ખીજું કોઈ સમર્થ નથી. ”

મેં પૂછ્યું : “ અને ધારો કે મહારાણીએ એવી આજ્ઞા યામાને કરી કે તારે સિંહને છોડીને ચાલ્યા જવું અને જો યામા તે આજ્ઞા ન માને તો શું થાય ? ”

આમદેવ મંજીર મુખમુદ્રા કરીને બોલ્યો : “ જો પવનનો ઝપાટો માથે નમી જવાની આજ્ઞા કરે અને ઝાડ ન નમે તો શું થાય ? ”

“ જાડ જડમૂળમાંથી ઉખડીને બોયે પડી જાય. ”

“ અને ચામાની પણ તેવીજ દશા થાય. ” આમદેવે જવાબ આપ્યો, અને વધુ વાતચીત ક્યાં વિનાજ પોતાની ડોળીમાં ચડી બેઠો. ખીનઓ પણ પોતપોતાની ડોળીઓમાં બેઠા અને દસેક મિનિટમાં તો અમારી મુસાફરી શરૂ થઈ ગઈ.

આમદેવના તાપાના પહાડી પ્રદેશને ઓળંગી જતાં અમને એકાદ કલાક થયો અને ઇંડાકૃતિનો આબુનો પહાડ ઓળંગી જતાં ખીનને અર્ધો કલાક થયો. સૃષ્ટિસૈંદર્ભ પુર અદારમાં ખીલી નીકળેલું હતું. જૂદી જૂદી જાતનાં વૃક્ષો, વેલા અને જંગલી ફુલરોપથી પર્વતનાં પાસાં ભરચક દેખાતાં હતાં અને ધીમે મધુરો પવન વાઈ રહ્યો હતો. એ સુંદર દેખાવ ઓળંગી જતાં ગંદા પાણીની ખીણો અને ખાઈઓ આવવા લાગી. એ પ્રદેશમાંથી પસાર થતાં ભારે બદળો આવતી હતી અને નાકે શમાડ સુદાં રાખવો પડતો હતો. ઝેરી હવામાં જ વીંટાઈને અમે મુસાફરી કરી રહેલા હોઈએ એવો અનુભવ ક્ષણે ક્ષણે થયા કરતો હતો. બપોરે અમે આવી એકાદ ગંદી ખાઈની કોરણપરજ ભાતું ખાવા બેઠા અને ખાઈ રહીને પછી આગળ વધ્યા. પછીનો રસ્તો બીનાશવાળો ખીણીની અંદર થઈને પસાર થતો હતો પરંતુ તે મારા જેવા અનુભવાને હાથ આવે એવો નહોતો. મારા જેવો તો ખરે રસ્તે જવાને બદલે નરમ કાઢવમાંજ ખુંચી જાય, જ્યારે આ ભોગીઆ જંગલી લોકો આસપાસની નરમ ભોંને છોડીને બરાબર કઠણ પગથી ઉપર જ સાવચેતીથી ચાલતા હતા. સૌને મોખરે બે જંગલી લોકો રસ્તાની ઓળખ માટે ચાલતા હતા. તેઓ પોતાના હાથમાંના ભાલાને જમીનમાં ખોસી-ખોસી કઠણ ભોંની ખાત્રી કરીને પછી જ આગળ વધતા હતા, અને ખીનઓ તેમની

પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. આટલી સાવચેતી છતાં બુધ્ધાપો થતી. ચાર દિવસ પહેલાં જે રસ્તેથી માથુસો ગયા હોય અને તેમનાં પમલાં પડેલાં હોય, તેજ રસ્તેથી આજે જવાનું મુશ્કેલ પણ હોય, કારણકે કંઠણ ભોંયની જગ્યાએ નરમ કાદવ આવી જવાના બનાવો પણ બધી વાર બનતા. આથી જો એવી ભોંયનો વિશ્વાસ રાખીને ચાલીએ તો કમર કે છાતીસુધી કાદવમાં ખુંચી જઇએ એ સંભવિત હતું.

આવી ખાઇઓની આસપાસનો દેખાવ બચંકર હતો. માઇલો સુધી કાદવ પથરાએલો દેખાય, તેમાં માછલાં ખદખદતાં હોય, સાપ અને વીંછીનો તો પાર નહિ, બગલાંનાં ટોળેટોળાં ઉડતાં-બમતાંજ હોય, કુતરાં જેવડાં દેડકાં પોતાના શરીર જેવાજ બચંકર અવાજો કરી રહેલા હોય, 'મગર તો વારંવાર નજરે પડતા જ હોય અને મચ્છરતું તો પૂછવું જ શું? નદી પર મુસાફરી કરતાં અમને જે મચ્છરોએ પજવ્યા હતા તે મચ્છરો તો આ ખાઇઓના મચ્છરોની સરખામણીમાં કશી વિસાતમાં લેખાય નહિ! કીચડમાંના કાહાત્ય વેલા અને વનરપતિ પણ આ ખાઇઓની બદમામાં વધારો કરી રહી હતી.

સાંજ સુધી અમે મુસાફરી કરી, પરંતુ આ પ્રદેશમાં મશાલો સળગાવીને પણ રાત્રે મુસાફરી કરવી અશક્ય હતી, એટલે એક સારી કંઠણ જગ્યા જોઇને અમે પડાવ નાંખ્યો. સૂકું ધાસ અને સુકાયેલા લાકડાનાં કીટીયાં અમે ચક્રમકથી દેવતા પાઠીને સળગાવ્યાં અને તેની દરતા બેસીને અમે ભોજન કર્યું. ટાઢ હતીજ નહિ બલકે સખત તાપ લાગતો હતો, છતાં આ લાકડાના તાપથી મચ્છર દૂર રહેતા હોવાને લીધે અમે એ તાપને સહન કરી લીધા. પછી અમારા

ખાખળાઓમાં લપેટાઈને અમે ઉઘવા માટે ફાંફાં મારવા લાગ્યા, પરંતુ ઉઘ આવેજ ક્યાંથી ? મચ્છરોનો ગણુગણુટ, દેડકાના અવાજ, તમરાંનો કકળાટ અને મગરનાં ડાચાં ઉધાડ-બંધ થતાં થતા ડરામણા અવાજો, એ બધાની વચ્ચે નિરાંતે ઉઘ લેવી એ કાંઈ સહેલું કામ નથી; પરંતુ પેલા જંગલી લોકો તો ઉધાડે શરીરે ધસધસાટ ઉઘ કાઢતા હતા ! લલિત મારી બાજુમાં જ સૂતો હતો અને વારં-વાર હાંફતો હતો. તેના ચહેરા પર રતાશ તરી આવી હતી અને તેની બાજુએ સૂતેલી યામા વારંવાર પોતાની કાણીપર માથું ટેકવી જોઈ રહી હતી કે પોતાના બહાલા પતિને બરાબર ઉઘ આવી છે કે નહિ ? લલિતે, મેં અને જીવાને બપોરે ઠીનાઈને સારી પેટેલીધેલું હતું, તે સિવાય આ બેજ વાળા પ્રદેશમાં તાવના હૂમલામાંથી બચવા માટે બીજું કશું અસરકારક ઓસડ અમારી પાસે નહોતું. લલિતને હજી બરાબર આરામ નહિ થએલો હોવાથી મને ચિંતા થવા કરતી હતી. રાત્રિ વધવા લાગી તેમ તેમ તારાઓ આકાશમાં ખીલવા લાગ્યા. ઉંચે બાબ, નીચે ધરતી, ક્યાં જીનાગઢ, ક્યાં કામરૂદેશ, એ પ્રજુની લીલાના વિચારમાં હું ગૂમ બની ગયો. કેવા બયંકર સાહસમાં અમે ઝંપલાવ્યું હતું તેના વિચાર પશુ વારંવાર થઈ આવતો હતો. કામરૂદેશની અમર અપ્સરા શું આવા જંગલી પ્રદેશથી વોંટ-ભાયલા મુલકમાં રહેલી હશે ? તે કોણ હશે ? અમર જીંદગી માટે અમિરનાન કેવી રીતે કરવામાં આવતું હશે ? અને શું મનુષ્યને અમર કરનારો એવો અમિ હજી હયાતી ધરાવતો હશે ? એવો અમિ મને સંભવિત લાગ્યો પશુ શક્ય ન લાગ્યો. આ દુનિયામાં અમર થવાનો નુસખો જે મનુષ્ય પાસે હોય, તે મનુષ્ય દુનિયામાં રાજ્ય કરે એમાં શી નવાઈ ? જે કામરૂદેશની મહારાણી પાસે એ નુસખો હોય તો

તેની આટલી બધી સત્તા ગેરવાજબી નથી, પરંતુ એવું કાંઇ તેની પાસે હશે ખરું ? જો હોય તો તે આવા જંગલી લોકોની રાણી તરીકે ગુફાઓમાં કેમ વસી રહી છે ? આખાટે તે યુરોપ, અમેરિકા કે હિંદુસ્તાનમાં જન્મને રહેતી નથી અને બુદ્ધિમાન લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવતી નથી ? આવા સવાલો મનને પૂછતાં મને લાગ્યું કે અમર અમરની આખી વાત જ્યારે પેલી આરસની તપ્તીમાં લખાઇ ત્યારે દેશમાં ચોતરફ વહેમ પ્રસરીશો હતો, એટલે આખી વાત વહેમથીજ ભરપૂર હોવી જોઇએ. હું મારા મનમાં બોલ્યો : “ એ મને તેમ હોય, પરંતુ મને જો અમર બનવાની તક મળે તોપણ મારે એ અમરતા જોઇતી નથી ! ” પછી મેં જરા ઉધવાનો યત્ન કર્યો અને આંખ જરા જાંવી પરંતુ પરોઢ થતાં તો હું જાગી ઉઠ્યો.

પરોઢના ઝાંખા અજવાળામાં મેં જોયું કે ડોળી ઉપાડનારા અને ખીજા અમારી સાથેના માથુસો આમતેમ જૂતડાંની પેઠે ફરતાં હતાં અને પડાવ ઉપાડીને કૂચ કરવાની તૈયારી કરતા હતા. રાત્રે સળગાવેલી આગ અત્યારે ઠરી ગઇ હતી એટલે હું ઉધમાંથી ઉઠીને ટાઢથી ચરચરવા લાગ્યો. આ ખીજોમાં જેવી રીતે તાપ સખત પડતો તેવી રીતે ઠંડ પથ સખત લાગતી અને તાપ અને ટાઢના અનુભવો રાજ રાજ થયા કરતા. પછી મેં લલિત તરફ જોયું. તે પોતાના લમણા બેઠે હાથે પકડીને બેઠો હતો. તેનો ચહેરો લાલચોળ થઇ ગયો હતો અને તેને શરીરે સખત તાવ બરાબર હતો.

મેં પૂછ્યું : “ કેમ લલિત ! તને કેમ છે બાપુ ? ”

તે બોખરે અવાજે બોલ્યો : “ હું હવે મરવા બેઠો છું, કાકાશ્રી ! માઈ માથું કાઢી નાખ છે, શરીરમાં ટાડનું લખલખું બરાબર આવ્યું છે અને મારી તખીયત મને તો બહુ જાણકાર લાગે છે ! ”

આ સાંજળીને મારા મુખમાંથી કારમો ધીમો ચિત્કાર નીકળી
 ગયો. તેની નાડ મને જોરમાં ચાલતી જણાઈ. મેં જીવાનને ઉઠાડ્યો.
 અને તેની પાસેથી ક્વીનાઇન કઢાવ્યું, પરંતુ તેને ઉઠાડતાં મને
 માલૂમ પડ્યું કે તેની તખ્તીયત પણ ખરાબર નહોતી ! તેને વળી
 આખી કરોડ પર વાંસામાં દુઃખાવો ઉપડ્યો હતો. ખીજું તો શું
 થઈ શકે પણ મેં જીવાનને અને લલિતને સારી પેઠે ક્વીનાઇન
 આપ્યું અને સાવચેતી તરીકે મેં પણ થોડું ક્વીનાઇન લીધું. પછી
 હું બામદેવ પાસે ગયો અને તેને મેં જીવાન તથા લલિતની સ્થિ-
 તિની વાત કરી. તે મારી સાથે પાછો લલિત પાસે આવ્યો અને
 તેણે તેનું શરીર તપાસ્યું તથા જીવાનને પણ તપાસ્યો. તે બોલ્યોઃ
 “ આ સિંદને સખ તાવ છે ખરો પણ તે જીવાન છે એટલે તાવના
 હુમલાને સદન કરી શકશે, અને આ કુકરને કરોડ દુઃખે છે તે પણ
 ધીમા તાવનીજ નિશાની છે, પણ તેને સાંજસુધીમાં તાવ ઉતરી જશે.
 તારે બેડેની તખ્તીયત માટે કાંઈ ચિંતા કરવા જોવું નથી. ”

“ પણ દાદાજી ! આ સ્થિતિમાં તેમનાથી મુસાફરી કેમ થઈ
 શકે ? ” મેં પૂછ્યું.

બામદેવ બોલ્યોઃ “ તેમણે મુસાફરી કરવીજ જોઈએ; નહિતો
 અહીં રોકાવાથી તો તે બેડે જરૂર મરી જશે. આ બેજવાળા જમીન
 પર બેસવા કરતાં ડાળીમાં બેસવું એ જ વધારે ઠીક છે. જો આજે
 આપણી મુસાફરી ખરાબર થશે, તો આજે રાત પહેલાં તો આપણે
 આ ગંદી ખીણો વટાવીને સારી હવાવાળા પ્રદેશમાં પહોંચી જઈશું.
 આશો, હવે તેમને ડાળીમાં બેસાડી દઈએ અને નાસ્તાનું કામ આપણે
 રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાંજ પતાવી લઈશું. આ ધુમ્મસમાં જમીન
 પર બિમાર હોવું એ પણ સહીસલામત નથી. ”

અમે પુનઃ મુસાફરી શરૂ કરી, જોકે માઈ અંતઃકરણ ચિંતાથી ભરપૂર હતું. ત્રણ કલાક સુધી અમે ઝડપઅંધ મુસાફરી કરી પરંતુ ત્યારપછી અમને એક અકસ્માત નડ્યો. અમારો માર્ગ કાદવમાં ચઢને પસાર થતો હતો અને ડોળી ઉચ્ચકનારાઓ ધુંટણપુર કાદવમાં ચઢને માર્ગ કાપી રહેલા હતા. અમારા શરીરનો સાડા ત્રણ મણનો બોળો ખાંધ ઉપર ઉચ્ચકીને એ લોકો કાદવમાં કેવી રીતે ચાલી શકતા હશે તેનો મને વારંવાર વિચાર થઈ આવતો હતો. રસ્તામાં તેઓ બિચારા ખાંધ બદલતા અને વારાફરતી માણસોની ફેરબદલ પણ કરતા. એવામાં કોઈ એક ડોળી ઉચ્ચકનારનો પગ લપસ્યો અને તુરત કારમી ચીસ સંભળાઈ! કેટલાકોએ મભરાટમાં ખૂમ પાડી અને કીચડમાં કાંઈ ભારે વસ્તુ પડી હોય એવો ધમ્કારો સંભળાયો. આખી ડોળી આગળ વધતી અટકી. હું ડોળીમાંથી એકદમ કૂદી પડ્યો અને જોયું તો અમારા દાદાજી બ્રામદેવની ડોળી પાણીથી ભરેલા ખાડામાં તરતી હતી અને બ્રામદેવનું ક્યાંય દર્શન થતું નહોતું! આ અકસ્માત એવી રીતે બન્યો હતો કે પાણીના ખાડાની કોરણ પર થઈને અમારો માર્ગ જતો હતો એવામાં બ્રામદેવની ડોળી ઉપાડનાર એક માણસને પગે કાદવમાં રહેતો કોઈ ઝેરી સાપ કરડ્યો! એનો આક્રોશ ડાંખ વાગતાં જ તે માણસે ચીસ પાડી અને તેનો પગ લપસતાં જ તે પાણીના ખાડામાં પડ્યો પણ પડનાં પડતાં તેણે ડોળીનો ઢાંરો પકડી રાખ્યો અને પોતાની જાતને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો! પરિણામ એ આવ્યું કે બ્રામદેવ અને એ માણસ ખાડામાં ઉથલી પડ્યા, બાકીના ત્રણ જણાઓએ ડોળીના છેડા છોડી દીધા અને ડોળી પાણીમાં તરવા લાગી! પેલો માણસ ક્યાં ડૂબ્યો હશે તે તો માલૂમ પડતું નહોતું પણ બ્રામદેવ ક્યાં પડ્યો હતો એ

મારા ધ્યાનમાં આવી મથું, કારણકે ડોળી ઉપરના નરમ સાદરીના પડદા તરતા હતા, તેની હેઠળ આમદેવ તરફડીયાં મારી રહેસો હોવાથી એ સાદરીના પડદાની હીલચાલ જૂદા જ પ્રકારની માલૂમ પડી આવતી હતી.

“દાદાજી ડોળીની નીચેજ એ પડ્યા !” એમ એક માણસ આંગળી ચીંધીને બેઠવા લાગ્યો, પરન્તુ દાદાજીને પાણીમાંથી બહાર કાઢવાને તેણે એક ડગલું પણ ભર્યું નહિ ! બીજા માણસો પણ જાણે કે આ એક તમાશેજ હોય તેમ જોતાજ બેઠા રહ્યા ! પરન્તુ મેં મારી ફરજ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ. મારી ટોપી મેં ફેંકી દીધી, ફાટ કાઢી નાંખ્યો અને લાગલોજ હતું એ ગંદા પાણીમાં ફૂદી પડ્યો. હાથ આમતેમ અકાળાને મેં પાણીમાં તરતાં પાંદડાં વગેરે કચરો દૂર કરી નાંખ્યો અને એક મિનિટમાં તો આમદેવ બ્યાં પડ્યો હતો ત્યાં હતું પહોંચ્યો. ડુબકી મારતાંની સાથેજ મેં તેનો હાથ પકડી લીધો અને તેને ઉઠાડી કરી ડોકું પાણીની બહાર આપ્યું. તેને ધીરે ધીરે ખેંચતો હતું કીનારા પર લાવ્યો. ગંદા પાણીથી ખરડાયલાં અમારાં કપડાં અને શરીર એવાં થઈ ગયાં હતાં કે જાણે અમે જૂતના બાઈ હોઈએ ! અને આમદેવને તેનો ચહેરો જે આરસીમાં બતાવ્યો હોય તો તે કદાચ પોતાને પણ ન ઓળખે !

દાદાજી બહાર નીકળ્યા અને થોડી ક્ષણે તો મૂંઝા રહ્યા. મંડું પાણી તેમના પેટમાં બહુ મથું નહોતું પરન્તુ તેમનો શ્વાસ ગુંમળાયો હતો તે કિનારા પર આવતાં જ સારી રીતે ચાલવા લાગ્યો. જરા બેઠવાનું કૌચત આવતાં જ તે ધુરકી ઉઠ્યા : “અલ્યા, ફૂતરાઓ !” પોતાના માણસો તરફ ઠાંતીયા કરીને તે બોલ્યો : “હું તમારો દાદો અને તમે મને ડુબવા દીધો ? આ મારો હિંદુસ્તાની બેટો ન હોત,

તો જરૂર આજે હું મૂઓજ હોત ! ધિક્કાર છે તમને, કે એ અમ-
ણ્યો મહેમાન મને કાઢવાને પાણીમાં પડ્યો અને તમે બધા જોતા
બહાર ગયા રહ્યા ! ”

પેલાઓ કશું બોલ્યાજ નહિ અને બેસીકર માણસોની પેઠે
ગયા રહ્યા ! આમદેવ આગળ બોલ્યો : “ મારા વાનરમુખા બેટા !
ખાત્રી રાખજે કે તારા સુખમાં કે દુઃખમાં હું તારો મિત્ર થઈને
રહીશ. આજે તે મારો જીવ બચાવ્યો છે, તો કોઈ દિવસ એવાએ
આવશે કે જ્યારે હું તારો જીવ બચાવીશ. ”

પછી અમે જેમ તેમ કરીને અમારાં શરીર સાફ કર્યા; ડાળીને
પાણીમાંથી બહાર કઢાવીને સાફ કરાવી, અને આગળ ચાલવા માંડ્યું :
અલગત, પેલો જે એક માણસ સાપના ડંખથી ધવાઇને પાણીમાં
દુખી મૂઓ હતો, તે તો અંદરજ પડ્યો રહ્યો ! તેને તો કોઇએ સંભાર્યો
પણ નહિ અને પોતામાંથી એક માણસ ઝોછો થયો તેની કોઇએ
ચિંતા પણ કરી નહિ !

પ્રકરણ ૩ જી.

કાળા પહાડનો કુદરતી કિલ્લો.

સૂર્યના અસ્ત થવાને એકાદ કલાકની વાર હતી, તે સમયે
અમે એ મંદા પહાડી પ્રદેશને ઝોળંગીને સારી હવાવાળા સ્વચ્છ
પ્રદેશમાં દાખલ થયા. મને તેથી બહુજ આનંદ થયો. ધીરે ધીરે
જમીન વધારે ઠંડણી આવવા લાગી અને રાત પડી એટલે અમે સૂઈ-
સારી જમીન જોઇને પડાવ નાંખ્યો. સૌથી પહેલાં મારે લલિતની

તખીયતની તપાસ કરવાની હતી. મેં ડોળીમાંથી ઉતરતાં જ તેની તખીયત તપાસી તો માલૂમ પડ્યું કે રક્તવાર કરતાં તેનું શરીર અત્યારે વધારે બગડેલું હતું. તેને તાવ તો હતો જ અને વધારામાં ઉલટી ઉપર ઉલટી થયા કરતી હતી. પરોઢ થતાં સુધી તેને ઉલટીઓ ચાલુ જ રહી અને આખી રાત મને પણ ઉંઘ આવી નહિ. મેં અને યામાએ મળીને આખી રાત તેની બરદાસ્ત કરી. પરંતુ અહીં અમને એક વાતે સુખ ઉપજ્યું. મંદી ખાઇઓ વાળો પ્રદેશ દૂર રહ્યો હોવાથી અહીં જરાએ બેજ નહોતો, મચ્છરનો ત્રાસ નહોતો અને ગરમી પણ ઠીક હોવાથી શરદી થવાનો ભય નહોતો.

પરોઢમાં મેં જોયું કે લલિતનું મગજ નમળું પડી ગયું હતું ! જાણે કે તેના શરીરને વહેરીને તેના બે ટુકડા કરવામાં આવ્યા હોય તેવી કલ્પનાઓ તેને થયા કરતી હતી અને તે કાંઈ કાંઈ બક્યા કરતો હતો ! મને બહુ ચિંતા થયા કરતી હતી. લલિતની આવી માંદગીનું પરિણામ શું આવશે તેનો મને વિચાર થતો હતો. આવા બચકર તાવનું પરિણામ મોત સિવાય બીજું કશું આવતું નથી, એવી બધી વાતો મેં સાંભળી હતી એટલે લલિતના બવિબ્યની ચિંતાથી જ હું બહાવરો બની ગયો. એટલામાં બામદેવ મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે “ બેટા ! હવે આપણે અહીંથી જલ્દી ઉપડી જવું જોઈએ; તેનું ખાસ કારણ એ છે કે, આ સિંહને આજે સાંજ પડતાં સુધીમાં કોઈ એવે સ્થળે પહોંચાડવો જોઈએ કે જ્યાં તેને સારી પેઠે આરામ મળે અને તેની સેવા-ચાકરી સારી રીતે થાય; નહિ તો પછી એક-કે-બે દિવસમાં તે જરૂર મરી જવાનો. ”

મને પણ બામદેવની આ વાત ખરી લાગી, એટલે મેં તુરત લલિતને પાછો ડોળીમાં બેસાડ્યો અને અમારી મંડળી પુનઃ પ્રવા-

સમાં આગળ વધવા લાગી, યામા લલિતની ડાળીની ખાજુએ પગે ચાલતીજ આવતી હતી અને લલિતના શરીર પર માખી-મચ્છર બેસે તો તે ઊડાડ્યા કરતી હતી. અર્ધા ઠલાકમાં અમે એક ઉંચી ટેકરીના ચઢાણ પર પહોંચ્યા અને તેની પેલી મેરનો સુંદર દેખાવ અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યો.

સામે આશરે દશેક ગાઉના અંતર પર એક કાળો પહાડ દેખાતો હતો અને એ પહાડ તથા અમારી વચ્ચે ઝાડ-પાનથી લીલો-હરી-યાળો સુંદર પ્રદેશ હતો. આ પ્રદેશમાં ઉતરતાં અમને હવા તદ્દન બદલાઈ ગયેલી અને ખુશનુમા લાગી. અમારો થાક અને કંટાળો શમી જતો હોય એવો ઉત્સાહ આવવા લાગ્યો. સામેનો ગંગવર પહાડ કાળા વાદળા જેવો દેખાતો હતો છતાં તેનો આકાર સ્પષ્ટ માલૂમ પડતો હતો. પહેલી નજરે તો તેનો વિસ્તાર કેટલો હશે તે કળી શકાય તેમ નહોતું, પરંતુ પાછળથી મને માલૂમ પડ્યું કે એ પહાડ પચાસેક ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં હતો ! થોડાક ઉંચાણ સુધી તો પહાડનો ભાગ ચઢી શકાય તેવો હતો, પરંતુ પછી તે એવો સીધો કાળા પથ્થરની દીવાલ જેવો હતો કે જાણે તે કાળા પથ્થરનો કુદરતી કિલ્લો હોય એવો માલૂમ પડતો હતો; અને એ કિલ્લો એટલો ઉંચો હતો કે કિલ્લાની ટોચે આકાશમાંનાં વાદળાં એકઠાં થઈને આરામ લઈ રહ્યાં હોય એવો દેખાવ ધર્ષ રહ્યો હતો. આસપાસના લીલા-હરીયાળા વાળા સુંદર પ્રદેશનું અવલોકન કરતો એ કાળો ઉંચો પહાડ જાણે કે જીવતા પહેરેગીરની પેઠે જિમ્મો ન હોય એવી કલ્પના તેનું દર્શન કર્યા પછી ઉપજતી હતી. આ પહાડ અને અમારી વચ્ચેનો લીલો પ્રદેશ કામરૂ દેશના મેદાનને નામે ઓળખતો હતો.

આ પહાડ તરફ આશ્ચર્યથી હું નેઝ રહ્યો હતો, એટલામાં

આમરેવ પોતાની ડાળીને મારી નાશક લાગ્યો અને બોલ્યો: “ જો બેટા ! આ અમારાં અમર મહારાણીનો કિલ્લો ! તારા દિંદુસ્તાનમાં કોઈ રાણીનો આવો કિલ્લો છે ? ”

મેં જવાબ આપ્યો: “ ના, દાદાજી ! આ કિલ્લો તો ખરેખર અદ્ભુત છે. પણ આ કિલ્લામાં દાખલ કેવી રીતે થવાનું હશે ? સેંકડો શીટ ઉંચી આ સીધી દિવાલ જેવી ટેકરી ઉપર તો ચડી શકાય જ નહિ ! ”

“ કિલ્લામાં કેવી રીતે દાખલ થવાય છે તે તું પહોંચીશ એટલે જોઈશ. આપણે જે રસ્તા પર ચાલીએ છીએ તે રસ્તો કામર દેશના મેદાનમાં ચક્રને જાય છે. આ પ્રદેશ હજારો વર્ષથી આવોજ સુંદર, હરીયાળો અને ખુશનુમા છે અને અમારા મહારાણી તેની વચ્ચેના કિલ્લામાં વસી રહ્યાં છે. ”

“ અને કિલ્લામાં દાખલ થવા માટેનો આ એક જ મુખ્ય રસ્તો છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ નહિ, બીજો પણ એક રસ્તો છે, પણ તે માણસો અને પશુઓ સહેલાઈથી ઓળંગી શકે તેવો નથી એટલે કપરો છે; અને વળી તે ગુપ્ત માર્ગ છે. એ માર્ગે ચક્રને કિલ્લામાં જવા માટે એક-બે મહીના તું મહેનત કરે તોપણ તું હાવે નહિ. વર્ષમાં માત્ર એકજ વાર એ રસ્તો વપરાય છે. અત્યારે પહાડના ચઢાણો પર જે ઢોર ચરતાં જોવામાં આવે છે, તે બધાંને વર્ષાદની ઋતુમાં જ્યારે કિલ્લાની અંદર લાઇ જવાં પડે છે, ત્યારેજ એ રસ્તાનો ઉપયોગ થાય છે. ”

મેં પૂછ્યું: “ અને આપનાં અમર મહારાણી ખારે માસ કિલ્લામાંજ રહે છે કે કોઈ વાર કિલ્લાની બહાર નીકળે છે ? ”

“ ના બેટા ! જ્યાં તે રહે છે ત્યાં જ તે હંમેશાં રહે છે. ”
આમદેવે કહ્યું.

આગળ ચાલતાં આછી ઝાડીવાળો પ્રદેશ આવ્યો. એ ઝાડીમાં અનેક જાતનાં પશુઓ માલૂમ પડ્યાં. એ બધાં પાળેલાં નહિ પણ જંગલી પશુઓ હતાં. તેમાં સાબર હતાં, ગેંડા હતાં, પુષ્કળ સસલાં હતાં, પાડા અને ઘોડા પણ હતા; તે ઉપરાંત મુંદર પીછાંવાળાં નાનાં મોટાં પક્ષીઓ પણ હતાં. આ બધાં પશુઓ અમને જોઈને બીધાં. પહેલાં નિર્ભયતાથી ચરી રહેલાં એ પશુઓ હવે અમને જોઈને નાસવા લાગ્યાં. લલિતની તખીયત સારી નહોતી એટલે સ્થિત-રની મેંજ માણુવાની મને ઈચ્છા થતી નહોતી, પરંતુ મેં આમદેવને વચન આપ્યું હતું કે કોઈ વાર હું તમને મારી બંદૂકની ચમત્કારિક શક્તિ પશુનો સ્થિતર કરીને બતાવીશ, એટલે મેં મારી ડાળાં ઊભી રખાવી અને ડાળાંમાં બેઠા બેઠા જ એક બાર કરીને એક નાસતા સાબરને ગોળીથી વીધી નાંખ્યું. ધમ કરતું કે સાબર નીચે પડ્યું અને બીજાં નાસતાં પશુઓ વધારે ઉતાવળે દોડી જવા લાગ્યાં. આ બનાવ જોઈને અમારી સાથેના કેટલાક જંગલીઓ સાબર પડ્યું હતું તે તરફ દોડ્યા અને બીજાઓ ઊભા રહ્યા. થોડી વારમાં તો તેઓ સાબરનું શોધી નીતરતું ચામડું અને બરાવાદાર શીંગડાં લઈને ખુશ-ખુશ થઈ જતા પાછા ફર્યા !

બંદૂકની આવી ચમત્કારિક શક્તિ જોઈને વિચારમાં પડી મએલો આમદેવ હવે બોલ્યો : “ મારા વાનરમુખા બેટા ! આ તો બારે ચમત્કારિક હથીયાર ! તું છે તો બેટાળ માણસ પણ બારે પરાક્રમી છે. તારી આ શક્તિ જો મેં મારી આંખે ન જોઈ હોત, તો હું આવી વાત માની શકત નહિ. પણ આવી રીતે આ ચમત્કારિક હથીયાર વાપરતાં તું મને શીખવીશ ખરો ને ? ”

“ જરૂર, હું તે આપને શીખવવાનો, દાદાજી ! એમાં તે શી મોટી વાત છે ? ” મેં કહ્યું, પણ તેજ વખતે મેં મારા મનથી નિશ્ચય કયો કે જ્યારે આમદેવ બંદુક હાથમાં લે ત્યારે મારે કાંતો ઝાડની એથે ભરામ જવું, અથવાતો સુષ જવું; નહિ તો એ બુદ્ધા જંગ-લીનો ખાર ફાને ચોંટી પડે તેવું ઠેકાણું થું ?

આગળ ચાલતાં સૂર્યાસ્ત થવાને દોટકે કક્ષાકની વાર હતી, તે સમયે અમે પેલા કાળા પઢાડનું શરઆતનું પાંચસો શીટ જેટલું જે સહેલું ચઢાણ હતું, તે ચઢી ગયા. આ ચઢાણ ચઢતાં અમને કાંધ ખાસ તકલીફ પડી નહિ. હવે સીધી કાળા દિવાલ જેવો ઉચો ઉચો વાદળાંની સાથે વાતો કરતો પઢાડ અમારી સામે આવી રહ્યો. તે એવો ભયકારક અને ભવ્ય લાગતો હતો કે તેનું વર્ણન કરવું ભારી થઇ પડે. તેની ઉપર હવે કેવી રીતે ચઢાશે તેના વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, એટલામાં ડોળાવાળાઓ એક ઉંડી ગુફા તરફ ચાલવા લાગ્યા કે જેમાંથી પાણી નીકળતું હતું. આગળ જતાં મેં જોયું કે એ તો મોટું ભોંયરું હતું અને અમારે આગળ જવા માટેનો એજ માર્ગ હતો ! વચમાંથી ઝરણું વહેતું હતું અને તેથી બાજુપર આશરે આઠેક શીટ જેટલા ઉંચાણપર માણસોને ચાલવા માટેની બે બાજુએ બે પગથી હતી. અત્યારે રહેલેને માટે પર્વત ફાતરીને જેવા આરપાર માર્ગો બનાવવામાં આવે છે, તેવાજ એ ભોંયરાનો માર્ગ હતો. કાળા પથ્થરને સુરંગથી ફોડ્યા વિના આવો માર્ગ બની શકે જ નથી, તો પછી પુરાણા સમયમાં આવો આ માર્ગ કેવી રીતે ફાતરી કાઢવામાં આવ્યો હશે તેના વિચાર કરતો હું તો સ્તબ્ધ બની ગયો.

આ ભોંયરામાં દાખલ થતાં પહેલાં અમારી મંડળી ઊભી રહી અને કેટલાક માણસોએ આમદેવની સૂચનાથી વાંસના કક્કડા સળ-

માવી. અંધારાવાળા ભોંયરામાં આગળ વધવા માટેની તે અમારી મશાલો હતી. મશાલો સળગ્યા પછી અમે આગળ ચાલીએ તે પહેલાં તો આમદેવ પોતાની ડાળીમાંથી હેઠો ઉતર્યો અને મારી પાસે આવીને બોલ્યો: “ બેટા ! અમર મહારાણીની એવી આદા છે કે અહીંથી અમારે તમે બધાની આંખે પાટા બાંધીને પછીજ આગળ લઇ જવા, જેથી તમને પદાડની અંદરના આ રસ્તાની કશી ખબર પડે નહિ, પરદેશીએને અમારો છૂપો રસ્તો અમે જોવા દેતા નથી.” મને આ આદાને તાંબે થવામાં કશો વાંધો નહોતો, પરંતુ આંખે પાટા બાંધવાની વાત જ્યારે મેં જીવનનને કહી ત્યારે તે બોલ્યો: “ આ લોકો આપણે માથે ધગધગતો ધડો મૂકીને મારી નાંખવા માંગે છે, અને તે માટેજ જીએ આપણને પહેલાં બાંધળા બનાવે છે ! ” મેં તેને સમજાવ્યું કે અહીં ધડા-મડા કશું નથી અને બધા રાખવાની કશી જરૂર નથી, એટલે તેને કાંઇક ધીરજ મળ્યા. લલિત તો પોતાની ડાળીમાં ધસધસાટ ઉંધનો હતો એટલે તેની આંખે પાટો બાંધવાની આમદેવે માંગણીજ કરી નહિ. ધાસના રેસાનું જાડું કપડું મારી તથા જીવનની આંખે બાંધવામાં આવ્યું અને એ રીતે અમને છતી આંખે આંખો વિનાના બનાવવામાં આવ્યા. પણ તે સાથે મને નવાઇભર્યું એ લાગ્યું કે ચામાની આંખે પણ પાટો બાંધવામાં આવ્યો ! આમદેવને કદાચ એમ લાગ્યું હશે કે ચામા રસ્તાનો ભેદ પિછાણીને પોતાના પરદેશી મતિને તે કહી દે.

આ પ્રમાણે તૈયારી થયા પછી અમે ઉપડ્યાં. પત્થર ઉપર પમલાં પડતાં સંભળાતાં હતાં અને જેમ જેમ અમે આગળ વધતા હતા તેમ તેમ પાણીનો અવાજ તથા પમલાંનો પડધો વધારે ધીર ને ધીર થતો જતો હતો, તે ઉપરથી હું બંધ આંખોએ પણ સમજી શકતો

હતો કે પર્વતના પેટામાં વધારે ને વધારે ઉંડાણમાં અમે જઈએ છીએ. ધીરે ધીરે હવા વધારે ધાડી થવા લાગી, હમ લેવાની પણ વધારે મુશ્કેલી મેલૂમ પડવા લાગી, એટલામાં મારી ડોળા એક બાજુએ વળતી જણાઈ એટલે હું સમજ્યો કે હવે માર્ગ બદલાયો. પણ ત્યારપછી તો એકે એક અનેક વળાંક ડોળાએ લીધા. પહેલાં બંધ આંખોએ આ વળાંક બરાબર નજરમાં રાખીને રસ્તાનો ખ્યાલ રાખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો, અને થોડા વળાંક સુધી તો રસ્તો ધ્યાનમાં રહ્યો, પણ પછી ધ્યાન રહી શક્યું નથી. પાણીનો અવાજ આવતો હવે બંધ થયો અને થોડે આગળ જતાં હવા તાજી મેલૂમ પડવા લાગી. થોડી વારે તો ખુસ્તો પ્રકાશ પણ મેલૂમ પડવા લાગ્યો એટલે હું સમજ્યો કે પર્વતના પેટાનો અંધારાવાળો રસ્તો હવે પૂરો થઈ ગયો. એટલામાં આમઠેવે ચામાને આજ્ઞા કરી: “ તારી આંખનો પાટો છોડી નાંખ અને આ પરાણાઓની આંખો પણ ખુલ્લી કર.” ચામાએ પોતાની આંખોપરનો પાટો છોડી નાંખ્યો અને મારો પાટો ચામા છોડે તેટલો વખત રાહ નહિ જોતાં મેં મારે હાથેજ મારો પાટો એકદમ છોડી નાંખીને ડોળાની બહાર નજર કરી. ખરેખર, અમે પહાડની અંદર આવી પહોંચ્યા હતા. બહારથી આ કુદરતી કિસ્સાની કાળા દિવાલ જેટલી ભયાનક અને ઉંચી જણાતી હતી, તેટલી ઉંચી અહોંથી-અંદરની બાજુએથી જણાતી નહોતી. એક પાલાના આકારનો આ એક ઉંચો પહાડ હોય અને પાલાની દિવાલને ભોંયરા વાટે ઓળંગીને અમે અંદર આવ્યા હોઈએ એવી સ્થિતિ હવે અમને સમજાઈ. અહીં વિશાળ મેદાનો અને ખેતરો હતાં. ખેતરોમાં ખેતી કરવામાં આવેલી જણાતી હતી અને ખેતરોની આસપાસ પાંચરોનીજ દિવાલો હતી. બકરાં-ધેટાં અને

ખીજી' જનવરો ખેતરમાં પેસી જઇને ખેતીનો ખગાડ ન કરે તેટલા માટે આ દિવાલો કરવામાં આવેલી જણાતી હતી.

આ ખેતરોની આસપાસ ધાસ ઉગી નીકળેલું હતું અને એ-કંદરે ખેતરો કરતાં વધારે ભાગ ઉગી નીકળેલા ધાસે રોકેલો જણાતો હતો. વિશાળ ધાસના મેદાનની વચ્ચે કાંઈ મોટાં ખેતરો દેખાતાં હતાં, તે પ્રાચીન સમયમાં વસેલા કાંઈ નગરનાં હોય એમ જણાતું હતું. તે વખતે એ ખંડેરા હું નિરાંતે જોઈ પણ સૂક્યો નહિ, કારણકે અમારી આસપાસ કામર દેશના જંગલી ભોંકા ટોળે મળવા લાગ્યા હતા અને જેમ જેમ વખત જતો હતો, તેમ તેમ એ ટાળું મોટું થતું જતું અને વધારે ને વધારે નજીક આવતું હતું. એટલામાં દ્વરથી અમારી તરફ ખીજી માણસો દોડતા આવતા જણાયા. તેઓએ પોતાની કમરે ચામડાં વાંટીયાં હતાં, તે ઉપરાંત ધાસના બનાવેલા ઝબ્બા પણ પહેરેલા હતા. તેઓમાંના દરેકના હાથમાં નાના મોટા સફેદ દંડ હતા, તે હાડકાંનાજ હતા કારણકે કેટલાક દંડ તો સાબર કે ખીજી પશુઓના પગના નળામાંથીજ બનાવેલા હોય એમ તેમની આકૃતિ ઉપરથી દેખાતું હતું. અનુમાનથી મેં જાણ્યું કે એ ભોંકા કામર દેશની મહારાણીના અંગરક્ષકો કે અંગત ચાકરો હોવા જોઈએ. એ અંગરક્ષકોનો આગેવાન બામદેવ સામે જઇને ઊભો રહ્યો, તેણે પોતાના હાથમાંનો દંડ આડો કરી કપાળે લગાડ્યો એટલે એ ભોંકાના રીવાજ મુજબ તેણે સલામ કરી અને પછી તેણે બામદેવને કાંઈ પૂછ્યું, પણ તે કાંઈ મારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. બામદેવે તેને ટુંકમાં કાંઈ જવાબ આપ્યો, એટલે એ ટાળી પાછી ફરીને એક ટેકરીની બાજુએ ચાલવા લાગી. અમે અને અમારી ડાળીઓ પણ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગી. એ પ્રમાણે અધીં કલાક ચાલ્યા

બાદ અમે એક જંગી ગુફાના મુખ સમીપે આવી પહોંચ્યા. આ ગુફા આશરે સાઠેક શીટ ઉંચી અને એંશી શીટ પહોળી હશે. અહીં બામદેવ થોભ્યો અને જીવાનને તથા મને તેની પાછળ પાછળ આવવા તેણે કહ્યું. લલિત એટલે માંદો હતો કે તેને આમવાનું કહી શકાય તેમ નહોતું. હું તેની આગળે અનુસરીને ગુફામાં દાખલ થયો. ગુફામાં થોડા અંતર સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ આવી શકતો હતો, અને આમળ જતાં અંધારું શરૂ થતું હતું, ત્યાં આમળથી દીવા, મશ્કાલો અને લાકડાંના બાકા છુટક છુટક એક-બીજાથી કેટલેક અંતરે બળતા દેખાતા હતા.

સૌથી પહેલાં મારા ધ્યાનમાં એ ગુફાની દીવાલો પરના આકારો આવ્યા. આ આકારો દિવાલો પર પથ્થરમાંથી કોતરી કાઢવામાં આવેલા હતા અને દીવાલોની સાથેજ જોડાયેલા હતા. આ આકારોમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના ભાવો હતા. કોઈ પ્રેમના દેખાવો હતા, કોઈ શિકારના દેખાવો હતા, કોઈ ગુન્હેગારોને ધાતકીપણે મારી નાંખવાના દેખાવો હતા, અને તેમાં અપરાધીને માથે તપાવેલો ઘડો મૂકીને મારી નાંખવાના દેખાવો પણ હતાજ. મેં ધાર્યું કે આ દેખાવ ઉપરથી આ લોકોમાં અપરાધીને આવી ધાતકી રીતે મારવાનો રીવાજ ચાલ્યો આવેલો હોવો જોઈએ. તે ઉપરાંત લગાઈના, મધકુસ્તીના અને બીજા દેખાવો પણ હતા. આ આકૃતિઓની વચ્ચે વચ્ચે કોઈ ચિત્રલિપિમાં લખાણ કરવામાં આવેલું હોય એવું જણાતું હતું. ગુફાના મોખરાના ભાગમાં આ લખાણ અને આકારો મોટે ભાગે ઘસારા મળેલાં હતાં, પરંતુ આમળ જતાં એ બધું સારી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહેલું જણાતું હતું. મહારાણીના અંમરક્ષકોની ટોળી ગુફાના મુખ સુધી અમારી સાથે આવી પરંતુ ગુફામાં દાખલ થઈ નહિ.

દાખલ થતાં સંકેદ ઝખખામાં સજ્જ થએલો એક માણસ અમારી સામે આવ્યો. તેણે નમ્રતાથી અમને નમન કર્યું પણ તે કશું બોલ્યો નહિ. પાછળથી મારા જણવામાં આવ્યું કે તે માણસ મુંગો-મહેરો હતો, એટલે તે બોલે જ ક્યાંથી ?

અહાના મુખેથી વીસેક શીટ જેટલે દૂર જતાં બે બાજુએ બે નાની ગલીઓ આવી. ડાબી બાજુની ગલીમાં બે માણસો પહેરેગીરની પેઠે બિભેલા હતા, તે ઉપરથી મેં ધાર્યું કે તે માર્ગે થઇને જતાં અમર મહારાણીનું નિવાસસ્થાન આવતું હશે. જમણી બાજુની ગલીમાં પહેરેગીરો નહોતા, અને પેલા મુંગાએ ઇશારો કર્યો કે, અમારે એ ગલીમાં જવાનું હતું. એ ગલીમાં થોડે દૂર જતાં એક ઓરડો આવ્યો. તે ઓરડામાં પેસવાના દ્વાર ઉપર ધાસનો પડદો લટકાવેલો હતો. પેલા મુંગાએ પડદો ખસેડ્યો અને અમે ઓરડામાં દાખલ થયા. અહીં પર્વત કોરીને બહારના કુદરતી પ્રકાશને દાખલ થવા દેવાની વ્યવસ્થા હતી, તે જોઇને મને બહુ સંતોષ થયો. ત્યાં પરચરની એક ચોટી હતી તે ખાટલા તરીકે વાપરી શકાય તેવી હતી. સુંદર અને સુવાળાં ચામડાં હતાં અને પાણીનાં માટલાં ભરેલાં પડમાં હતાં. અહીં અમે લાલિતને રાખ્યો અને યામાને તેની સેવામાં મુકી. યામાને પેલા મુંગાએ કરડી નજરે જોઈ, જાણે કે તે પૂછતો ન હોય કે ‘તું કોણ છે અને કેના કુકમથી આવી છે ?’ આવોજ એકેક ઓરડો મને, જીવાનને અને આમદેવને રહેવા માટે મળ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

કામરૂ દેશની મહારાણી.

લલિતની બરાબર બરદાસ્ત કર્યા પછી અમને અમારાં શરીરની બરદાસ્ત કરવાનું હવે સુજ્યું. મુસાફરી દરમિયાન અમે કોઇ સ્થળે નહાયા નહોતા અને કપડાં પણ બદલાવ્યાં નહોતાં, એટલે અમારાં શરીર તથા કપડાં એટલાં ગંદાં થઇ ગયાં હતાં કે નહાઇને કપડાં બદલાવ્યા વિના અમને ચેન પડતું નહોતું. અમારો બધો સરસામાન અમારી સાથેજ હતો અને તેમાં કપડાં પણ હતાં. અમે નિરાંતે નહાયા, જો કે સાબુની ગોટી વિના પહેલાં તો અમને મુંઝવણ થઈ કે અમારા શરીર પરની ચીકણ કેવી રીતે દૂર થશે, પણ પછી એ જંગલી લોકો જે એક જાતની માટી શરીરે ચોળાને નહાતા હતા, તે માટી અમે પણ શરીરે ચોળાને નહાયા એટલે અમને જરા દીક આરામ મળ્યો અને શરીર પણ ચોખ્ખું થઇ ગયું. પછી મેં તથા જીવવાને બીજાં કપડાં પહેર્યાં. મેં મારા માથાના વાળ ઓળ્યા અને હું મારી ઓરડીમાં જરા આરામથી બેઠો. જીવવાન નહાઇને કપડાં પહેરવા તેની ઓરડીમાં ગયો હતો. એટલામાં મારી ઓરડી બાકેનો ઘાસનો પડદો ખસેડીને એક જીવવાન છોકરી અંદર આવી અને તેણે ઇશારતો કરીને મને સમજાવ્યું કે “ તમારે માટે ખાવાનું તૈયાર છે. ” તે છોકરી પણ બહેરી મૂંગી હતી, એટલે મારા સમજવામાં આવ્યું કે આ લોકોની મહારાણીએ પોતાના નોકર-ચાકર તરીકે બધાંજે બહેરાં-મુંગાંને જ રાખ્યાં હાજે છે. હું તેની સાથે સાથે બહાર ગયો અને એક બીજા મોટા ઓરડામાં આવ્યો. હાં મારી પહેલાં જીવવાન આવીને બેઠો.

હતો અને કાંઈક ગભરાયલા જેવો લાગતો હતો. તપાવેલો ઘડો માથાપર મેલીને મારી નાંખવાનો ભય હજી જીવાનના મગજમાંથી ગયો નહોતો અને દરેક છોકરી તરફ તે હમેશાં ભયની નજરેજ જોતો હતો. હું સાં ગયો એટલે તે બોલ્યો: “બાપુ! આ રાંડ દુકતીઓ કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના એવી નજરે જીએ છે કે મને પેલો તપાવેલો ઘડો સાંભરી આવ્યા વિના રહેતો નથી.” મેં જીવાનને સમજાવ્યું કે “એ બધી છોકરીઓ મૂંગી-બહેરી છે એટલે કશું બોલી શકતી નથી, પણ તારે હવે તેમનાથી બહીવાની જરૂર નથી.”

આ ઓરડો અમને સોંપાએલી ઓરડીઓ કરતાં મેવડો લાંબો પહોળો હતો. આ બધી ગુફાઓમાં રહેનારાંઓ પૂર્વે માણસનાં મુઠ્ઠાંઓને જાળવી રાખવાનો અજબ હુન્નર જાણતા હતા અને એવાં મુઠ્ઠાં તેઓએ અનેક છૂપી કમરોમાં રાખી મૂકેલાં હોવાં જોઈએ એવું મને લાગતું હતું. આ ઓરડો એવા મુઠ્ઠાંને જાળવી રાખવા માટે મસાલો લગાડવા માટેના કામમાં આવતો હોવો જોઈએ એવું તેના દેખાવ ઉપરથી સમજાય તેમ હતું. આ ઓરડામાં લાંબી મેજ જેવી ઊંચી પથ્થરની પાળો હતો અને તે ઉપર માણસના મુઠ્ઠાંને મૂકવા માટેના ખાડા-ખાંચા કેતરવામાં, આવ્યા હતા. આ મેજ ઉપર કેાઈ માણસ સૂએ તો તેનું માથું માથાના ખાંચામાં; હાથ, પગ, પીઠ વગેરે તેને લગતા ખાંચામાં જરાગર ગોઠવાઈ રહે. વળી આવી મેજો અને તે પરના ખાંચા જુદા જુદા કદના હતા, એટલે એક નાના બાળકથી માંડીને મોટી ઉમરના માણસ સુધીના દરેક કદના મુઠ્ઠાંને જાળવી રાખવા માટે મસાલો લગાડવા માટેની વ્યવસ્થા આ ઓરડામાં હતી. મુઠ્ઠાંને મસાલો કેવી રીતે લગાડવામાં આવતો હશે તે જાણવા મા-રેનાં સાધન એ ઓરડાની દિવાલોપર કેતરવામાં આવેલા આકારો

હતા. આ બધા આકારો ઉપરથી સમજી શકાતું હતું કે આ કામરૂ દેશના ભોંડો હતાં વર્ષો પૂર્વે મુઝફને જાળવી રાખવાની વિદ્યા જાણતા હતા. તે વિદ્યા એવી હતી કે પહેલાં મુઝફને આ પથરની મેજ ઉપર બરાબર ગોઠવવામાં આવતું, પછી મુઝફની નસોની અંદર કાંઈ ફાવેલ મિશ્રણ પોલા હાડકાના સળીયા વડે દાખલ કરવામાં આવતું અને શરીરની અંદરના લોહીને બહાર કાઢી નાંખવામાં આવતું. આ બધી ક્રિયા કરનારાઓ માત્ર આંખોજ ખુલ્લી રાખીને મ્હોંના બાકીના ભાગ પર કપડું લપેટી દેતા. એ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાતું કે એ મિશ્રણ બહુ ઝેરી હોવું જોઈએ. તે વખતે આ ઓરડાને ઉપયોગ આ રીતે થતો હશે પરંતુ આત્મારે આ ભોંડો આ ઓરડાને ભોજનગૃહ તરીકે વાપરતા હતા. આ બધું જોઈ રહ્યા પછી હું જમવા બેઠો. દૂધ, કોઈ નવી જાતના અનાજના બાખરા, સેકેલું માંસ, ઈલાદિ કાંઈ કાંઈ પદાર્થો ભોજનમાં પીરસાયા. જીવાને માંસને કાચ પણ ન લગાડ્યો.

ભોજનવિધિ થઈ રહ્યા પછી આમદેવ કામરૂદેશની મહારાણીની હજુરમાં હાજર થવા માટે આજ્યો ગયો, કારણકે મહારાણીનું નવું ફરમાન થું છે તે આમદેવે જાણવાની જરૂર હતી. હું અને જીવાન હવે લલિતની તખીયત જોવા માટે તેની ઓરડીમાં ગયા. લલિતની તખીયત વધારે બગડેલી જણાતી હતી કારણકે તેને મગજે તાક ચડી ગયો હતો અને તેથી તે કવતો-બકતો તથા પચારીમાંથી ઉઠી ઉઠીને નાસ-ભાગ કરતો હતો. યામા તેને નાસવા નહિ દેતાં પચારીમાં સુવાડી રાખવા કોઈ વાર તેને ફેસલાવતી અને કોઈ વાર બળ પણ વાપરતી. મેં લલિતને જરા ફેસલાવ્યો અને વળી થોડું કરીનાઈન તેને પાચું, તેની પચારીને જરા વધુ નરમ બનાવવાને હર-

જુનાં સુંવાળાં ચામડાં વધુ પાથર્યા અને એક વાસનો તપીયો તેના માથા હેઠળ મેલ્યો. હવે તે જરા શાન્ત પડ્યો રહ્યો પરંતુ તેને જ્ઞાન તો નહોતુંજ. લલિતની તખ્તીયતની ચિંતા કરતો હું થોડી વાર બેઠો, એટલામાં યુદ્ધો બ્રામદેવ મહારાયસો-અકળાયસો દોડતો આવ્યો અને બોલ્યો: “મારા વાંદરમુખા દીકરા! ચાલ, ચાલ, અમારાં અમર મહારાણી તને બોલાવે છે: અહાહા! તું કેવો બાગ્યશાળી કે મહારાણીજી તને પોતાની રૂબરૂ બોલાવે છે! બેટા! આ માન જેવું તેવું નથી હોં.”

પરંતુ મારું મન લલિતની તખ્તીયતની ચિંતામાં ધેરત્યહું હતું, એટલે આ ખમરથી મને જરા પણ આનંદ થયો નહિ. બ્રામદેવે મને ઉત્સાહપૂર્વક ખમર આપી હતી પરંતુ તેથી મને જરાએ ઉત્સાહ સ્પુર્યો નહિ, તેથી એ યુદ્ધને નવાઇ લાગી અને તેના મ્હોં ઉપર ખેંદનાં ચિન્હો પણ પ્રકટ થયાં. છેવટે અજુમાનતે મને હું ઉગ્રો થયો અને બ્રામદેવની સાથે મહારાણીની હજુરમાં જઈ પહોંચવા તૈયાર થયો. આ મહારાણીની આગળે દેશી કે પરદેશી માણસે તાબે થવુંજ જોઈએ એવી આ દેશમાં આટલો વખત રહ્યા પછી મારા મન પર પણ અસર થઈ હતી ખરી. હું ઉઠ્યો અને ઓરડીની બહાર નીકળવા લાગ્યો એટલામાં મેં લલિતની પથારીથી થોડે દૂર કાંધ ચળકતી વસ્તુ પડેલી જોઈ તે મેં તુરત ઊંચકી લીધી. એ વસ્તુ એક સોનાની વીંટી હતી, જે લલિત હમેશાં પહેરી રાખતો હતો, પરંતુ અત્યારે તાવના ઝનૂનમાં તેણે પોતાની આંગળી પરથી કાઢીને ફેંકી દીધી હતી. આમાની નજર અત્યારસુધી એ વીંટી પર પડી નહોતી, નહિ તો તેણે તે ઉપાડી લઈને લલિતની આંગળીએ ફરીથી પહેરાવી હોત. આ વીંટીમાં નંગની જગ્યાએ પેલી રૂપાની ચત્કારિક પેટીમાંથી

નીકળેલું સોનાનું નાનું તાવીજ લલિતે જડાવેલું હતું. વાચકને યાદ દર્શાવે છે એ તાવીજમાં ચિત્રલિપિથી કાંઈ લખાણ કેતરેલું હતું અને તે લખાણનો અર્થ “ કંબલસુત અરિદમન ” એવો થતો હતો. એ વીટી ઉપાડી લઇને મેં મારી આંગળી પરજ પહેરી લીધી, અને પછી હું આમદેવની સાથે મહારાણીની હજુરમાં જવા માટે વિદાય થયો. જીવાન અને યામા લલિતની ખરદારત કરતાં ત્યાંજ બેસી રહ્યાં.

હું અને આમદેવ મહારાણીના નિવાસસ્થાનની ગલ્લી તરફ ચાલ્યા. ગલ્લીના મુખ આગળ બે પહેરેગીરા પુતળાંની પેઠે સ્થિર ઉભા હતા. અમે તેમની નજીક ગયા, એટલે તેઓએ પોતાના હાથમાંના હાડકાંના દંડ કપાળે આડા ધરીને અમને નમન કર્યું. તેમની વચ્ચે થઇને અમે ગલીમાં પેદા. અમારી ગલીના જેવીજ આ સામી બાજુએ આવેલી ગલી હતી, પરંતુ અમારી ગલ્લી કરતાં તે વધારે સુખડ હતી અને આખી ગલ્લીમાં ઠેર ઠેર મથાસો બળતી હતી. વખતો વખત તેમાં ચરબી કે તેલ જેવો કાંઈ પદાર્થ છાંટવામાં આવતો રહેતો હશે એવું માફે અનુમાન હતું. થોડાં ડગલાં અમે આગળ ચાલ્યા એટલે બે મુંગા પુરૂષો અને બે મુંગી સ્ત્રીઓ અમને સામાં મળ્યાં. તેઓએ અમને નમન કર્યું, પછી સ્ત્રીઓ અમારી આગળ જોડવાઈને ચાલવા લાગી તથા પુરૂષો અમારી પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. કેટલાંએ ખારણાંમાં થઇને અને ખારણાં પરના પડદા ખસેડી ખસેડીને અમારૂં સરખમ એ રીતે આગળ ચાલવા લાગ્યું. વચ્ચેના ઓરડાઓમાં મહારાણીનાં મુંબાં દાસ-દાસીઓ રહેતાં માલૂમ પડતાં હતાં. થોડાં વધુ ડગલાં આગળ ચાલતાં એક દ્વાર પર મોટો પડદો લટકેલો જેવામાં આવ્યો. અહીં પીળાશ પડતા ઝળખામાં સજ્જ લગ્નલો બે પહેરેગીરા ઉભા હતા. તેઓએ અમને નમન કર્યું અને અમને અંદર

જવા દીધાં. અમે જે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો તે ઓરડો ચાળીસ-ચાળીસ શીટ સમચોરસ હતો. ત્યાં આઠ-દસ ખૂમસુરત સ્ત્રીઓ સુંદર ગદેલાઓ ઉપર બેઠી હતી. તેમાંની ધણીખરી જુવાન હતી અને તેઓ હાથીદાંતના સોભાથી કાંઈ ગુંથણ કામ કરતી હતી. આ સ્ત્રીઓ પણ મુંગી-અહેરી હતી. આ ઓરડામાં વળી ખીજી એક દાર પડતું હતું જેને મોખરે બે મુંગી સુંદર છોકરીઓ બેઠી હતી. તેમણે અમને મસ્તક નમાવીને નમન કર્યું અને અમે અંદર દાખલ થવા માંડ્યું એટલે પડો ઉઠ્યો કર્યો. અમે અંદર પેઠા, પરન્તુ લાગભોજ બામદેવ છુટણે પડ્યો અને ચોપગાની દશામાં-અકરાની પેઠે હાથે-પગે ચાલતો આગળ વધવા લાગ્યો ! હું તો તેની પેઠે ચોપગો નહિ બનતાં બે પગેજ ચાલવા લાગ્યો. થોડાં ડગલાં આગળ જતાં બામદેવે મારી તરફ જોયું અને મને પગે ચાલતો જોઈને તે બોલ્યોઃ “બેટા ! મારી પેઠે ચોપગો ચાલે ચાલે. હવે આપણે મહારાણીની હજુરમાં જઈએ છીએ, અને જો તું મારી પેઠે નમીને નહિ ચાલ, તો મહારાણી તારા પર ગુસ્સો કરશે અને પોતાની મંત્રશક્તિથી તને એક ફૂંક મારતાંની સાથે ઉડાડી મૂકશે, સમજ્યો ? ”

હું થોભ્યો અને જરા બંધીધો પણ ખરો; પરન્તુ તુરતજ મારા મગજમાં વિચાર આવ્યો કે, આ કામર દેશમાં સ્ત્રીનું રાજ્ય હોવાથી અહીંના લોકો બધે મહારાણીની હજુરમાં જતાં હોવાનની પેઠે ચાલે, પરન્તુ મારા હિંદુસ્તાનમાં કોઈ ત્રિવારાજ્ય નથી, તો પછી મારે શામાટે હોવાન બનવું જોઈએ ? હું તો તેમ કરવાનો નથી. જો હું એક વાર છુટણે પડીને હોવાન દશા સ્વીકારીશ, તો પછી મારે હમેશાં એ પ્રમાણે જ વર્તવું પડશે અને હું મારી મેળે હલકો લેખાઈશ. આથી હું હૌમત રાખીને બામદેવની સાથે પગેજ ચાલવા લાગ્યો.

અને બીજા ઓરડામાં જઈ પહોંચ્યો. આ ઓરડો પહેલા ઓરડા કરતાં કાંઈક નાનો હતો અને તેમાં ગુંથેલા સુંદર પડદા લટકાવેલા હતા. પેલી છોકરીઓ આવાજ પડદા ગુંથતી હતી એમ હવે મને સમજાયું. જમીનપર સુંદર ચટાઈઓ બિછાવેલી હતી અને બાજુ બાજુએ કાળા ડાઘાકડાનાં હાથીદાંતની નક્સીવાળાં આસનો પણ ગોઠવેલાં હતાં. તે આસનોપર વાદ્ય અને ચિત્તાનાં સુવાળા ચામડાના ગહેલા બિછાવેલા હતા. એ ઓરડામાં હું અને બામદેવ સિવાય બીજા કોઈ નહોતું.

હરે! બામદેવ અહીંસુધી હાથ-પગ ધસડતો આવી પહોંચ્યો અને હું પૂરા રવમાનથી મસ્તક ઉંચું રાખીને તેની બાજુએ ઉભો રહ્યો. બામદેવે ઉંચું મસ્તક કરીને હજી પણ મને ઉભો રહેલો જોઈને બચબીત વદન કરીને કહ્યું: “ઓ બેટા! વાંદરમુખા! હજી પણ તું ઉભો ન રહે, અને મારી પેટે ધુંટણે પક!”

પછી તો એકદમ બામદેવ ઉઘે મ્હોંએ ચતો પાટ પડ્યો— એટલે કે તેણે દેવની મૂર્તિની સામે સાબ્ટાંગ દંડવત કરવાની ઢોળે નમસ્કાર કર્યા, પરંતુ મેં તો તેવું કશું કર્યું નહિ. હું આસપાસનું દશ્ય જોવા લાગી ગયો. તુરતજ મને માલૂમ પડ્યું કે એક પડદાની પાછળથી કોઈ મને જોઈ રહ્યું હતું. તે જોનાર કોણ હતું તે હું જોઈ શક્યો નહિ પરંતુ એ જોનાર સ્ત્રી કે પુરૂષનો અદશ્ય પ્રભાવ મને જણાવા લાગ્યો! મારા જ્ઞાનતંતુઓપર તેની વિચિત્ર અસર જણાવા લાગી. હું બચબીત થવા લાગ્યો. મને જાણી તેમ થતું હતું તે કાંઈ મારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. તે રચાત અદ્ભુત હતું એ વાત ખરી અને આસપાસ આસનો, દીવા, પડદા વગેરે હતું છતાં તે એકાંત જેવું લાગતું હતું. કેવળ શૂન્યતા વ્યાપી રહી હતી. પાસે

આમદેવ મુડદાની પેઠે પડ્યો હતો અને પડદાની પાછળથી કોઇ માદ સુગંધ આવી રહી હતી. એક પછી એક ક્ષણ વીતવા લાગી, પરંતુ કશી હિલચાલ માલૂમ પડી નહિ કે એકે પડદો ખસ્યો નહિ. પરંતુ પેલું કોઇ મને જોઇ રહ્યું હતું તેથી મારો ભય વધવા લાગ્યો. ભયથી મારા કપાળપર પરસેવાનાં ઝિંદુ જામ્યાં.

હેવટે પડદો હલવા લાગ્યો. તેની પાછળ કોણ હશે? અર્ધ નમ સ્થિતિમાં કોઇ જંગલી બાઇ હશે? એવી બાઇનેજ આ કામરૂદેશના લોકો મહારાણી તરીકે ઓળખતા હશે? શું તે બેઠી બેઠી દાળ ચોખા વીણતી હશે કે સોરમદાર કોરીનો ખાલો પીતી હશે? તે કેવી હશે અને શું કરતી હશે તેનો ખ્યાલ પણ હું કરી શકતો નહોતો. તુરંતજ પડદો ખસ્યો અને તેની પાછળથી એક ધણેજ સુંદર-અરુ જોવો સફેદ હાથ, ચંપાકળી જેવી આંગળીઓ અને રત્નના જેવી નર્ચાતિવાળા ચુલાખી નખો સાથે બહાર નીકળતો દેખાયો! એ હાથે પડદો પકડી રાખ્યો અને ચાંદીની ધંટડી જેવો મધુર અવાજ સંભળાયો.

“હે અજબ્યા અતિથિ !” કામરૂ દેશની બાપામાંજ ઉચ્ચાર થયો, જો કે પેલા જંગલી લોકો બોલતા હતા તે કરતાં એ ઉચ્ચાર વધારે સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ હતો: “તું શામાટે આટલો બધો ખડીએ છે?”

મારા હિલમાં ડર હતો પરંતુ મેં મારા ચહેરાને એવો ઠાવકો રાખ્યો હતો કે જેથી મારા હિલનો ડર કોઇ કળી શકે નહિ; છતાં જ્યારે મહારાણીએ આ પ્રમાણે મને પૂછ્યું, ત્યારે હું જરા ચમકી ગયો. તેના એ સવાલનો જવાબ શો આપવો તે વિષે હું કંઈ વિચાર કરું તે પહેલાં તો પેલા બારણાપરનો પડદો હઠી ગયો અને એક ઉચ્ચ આકૃતિ અમારી સામે આવીને ઉભી રહી. હું તેને આકૃતિ

કહું છું તેનું કારણ એ છે કે તેનું શરીર અને મ્હોં બધું એક સુવાળા સફેદ જાળીદાર કપડામાં એવી રીતે વીંટળાયેલું હતું કે પ્રથમ દર્શને તો મને તે કદનમાં વીંટળાઈ રાખેલું એક મુડકુંજ માત્ર લાગે ! કપડું એવું પારીક હતું કે તેની અંદરથી તેની તેજદાર ગુલાબી આંખો તમતમતી હતી. તેના આ જૂતના ઓળા જેવા દેખાવથી હું વધારે ખીણી અને જેમ જેમ મારો ડર વધવા લાગ્યો તેમ તેમ મારા માયાના વાગ ઉભા થઈ જવા લાગ્યા. હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો હતો કે મારી સામે જે પૂતળા જેવી આકૃતિ ઉભી હતી તે એક ઊંચી અને લાવણ્યવતી લલનાની હતી, તેના પ્રત્યેક અંગમાંથી સુંદરતા નીતરી રહી હતી અને તેના જેવો મરોડદાર ધાટ મેં કદાચ વાર જોયો નહોતો. જ્યારે તે પોતાનો એકાદ હાથ કે પગ દલાવતી હતી, ત્યારે તેની આખી આકૃતિ ગતિમાન થતી હતી. તેની મરદન કદિ નમતી નહિ પણ તે સુંદર રીતે વળાંક લેતી જણાતી હતી.

તે સુંદરીએ ફરીથી પૂછ્યું : “ ઓ અજણા અતિથિ ! તું કેમ આટલો ખીલે છે ? ” શું તેના સ્વર ! જાણે કે મધુર સંગીતનો સ્વર ! એ મૃદુ સ્વર સાંભળીને માઈ હૃદય જાણે કે બહાર ખેંચાઈ જતું હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. તે આગળ બોલી : “ મારામાં એવું તે શું છે કે જેથી પુરષો ખીલે ? ખરેખર પુરષો હવે પુરષો રહ્યા નથી ! ” એમ બોલતી તે સહેજ નાજૂકાઈથી ફરી, અને એક હાથ તેણે જરા ઉંચો કર્યો. શી તેની સુંદરતા ! તેના કુમારદાર લાંબા કાળા વાળની લટો તેના ચંદનકાળ જેવા પગ સુધી લાંબી ખૂંચતી હતી અને તે જોઈને તો મારા મગજને તેની સુંદરતાનો કેટલે અડવા લાગ્યો !

આ માનવંતી મહારાણીના પ્રશ્નો કાંઈ ઉત્તર તો આપવોજ નોંધએ, એમ ધારીને હું નમ્રતાથી બોલ્યો: “ઓ મહારાણી ! હું તારી સુંદરતા નોંધીને ડરી ગયો છું ।” મેં એ પ્રમાણે જવાબ દીધો એટલે પેલો બુદ્ધો બામદેવ કે જે હજી ઓરડામાં બાંધેા પડીને મહારાણીને હંડવત કરી રહ્યો હતો તે ધીરથી બબડ્યો: “સાબાસ, મારા વાંદરમુખા દીકરા !”

મારો જવાબ સાંભળીને મહારાણી થોડું હસી-જણે થોડે દૂર ચાંદીની ધંટડીએનો મધુર રણકાર થયો ! તે બોલી: “હં, હું સમજી ! ત્યારે પુરૂષો હજી પોતાના ખોટા સ્વપ્ન વડે અમ-ઝીએને ભરમાવી જણે છે ખરા ! પણ ઓ અતિથિ ! તું ખૂબીધો હતો તેનું કારણ એ હતું કે મારી બાંધેા તારા હૃદયની ઉંડાણમાં કાંઈ તપાસ ચલાવી રહી હતી. તું જૂઠું બોલ્યો છે ખરો, પણ હું એક ઉદાર દિક્ષની ઝી છું, એટલે તારા એ વિવેકભર્યા અસત્ય વચ્ચેને માટે હું તને મારી આપું છું. હવે તું મને એ વાત કહે કે આ ગંધાત્રી ખાધએ અને મરેલાં માણસોના પડખા જેવા મુલકમાં તું ગુફાવાસી જન્મલી લોકોની વચ્ચે કેવી રીતે આવી પહોંચ્યો ? તું અહીં શું જેવા આવ્યો છે ? આ કામરૂ દેશમાં, તેની અમર મહારાણીના હાથમાં આવી પડવાની તને ઈચ્છા થઈ, તો શું તને તારી જીંદગીની કશી કીંમત નથી ? આ મુલકમાં મારી આજ્ઞા એજ કાયદો છે, અને તેને તાબે થવું તે હરેકની ફરજ છે. વળી તું મને કહે કે અમારા લોકોની બાષા તેં કેવી રીતે જાણી ? શું દુનિયામાં હજી અમારી આ પુરાણી બાષા બોલાય છે ? તું જુએ છે કે હું ગુફાઓમાં મુડાંઓની વચ્ચે રહું છું, અને બહારના લોકો વિષે કશું જાણતી નથી તેમજ જાણવાની ફરકાર રાખતી નથી. ઓ અજાણ્યા

અતિથિ ! હું મારાં સંભારણાંની સાથે રહી છું અને મારાં સંભારણાં મારા હાથેજ કેતરી કાઢેલી કબરમાં રહેલાં છે ! એ ખરી વાત છે કે માણસ જાતનો બેટો પોતાની મેજેજ પોતાના માર્ગમાં કાંટા પાથરે છે. ” બાટલું બોલતાં મહારાણીનો સ્વર ધ્રુજવા લાગ્યો. એકાએક તેની આંખો પેલા ભોંયે પડી રહેલા આમદેવ તરફ મધ. તે કાંઈક સાનમાં આવતી લાગી.

“ઓ ડોસા ! હજી તું શું અહીં પડી રહ્યો છે ? બોલ, બોલ, તારા તામાનાં માણસોમાં કેમ તોફાન ચાલે છે ? આ મારા મહેમાને ઉપર તેમણે શા માટે હક્કો કર્યો ? તેમાંના એક ઉપર તપાવેલા ધડાનો પ્રયોગ કરી મારી નાંખવાની તૈયારી કરવામાં આવી હતી અને તેને ખાધ જવાની તોફાનીઓની ઘાનત હતી. જો તેઓ બહાદુરીથી લડ્યા ન હોત તો તે બધાનો તારાં માણસો ધાણુ કાઢી નાંખત; પંડી તેમને હું કાંઈ સજીવન કરી ચકત નહિ. બોલ બુદ્ધા ! આ બધાનો અર્થ શો ? મારા મહેમાને ઉપર તારા માણસોએ કેમ હક્કો કર્યો અને મારી આઝાનું કેમ પાલન ન કર્યું ? આ બધાનું વેર તારા ઉપર વાળવાને હું તને કેમ ઠાર કરાવી ન નાંખું ! ”

જેમ જેમ મહારાણીનો ગુસ્સો વધતો ગયો, તેમ તેમ તેનો અવાજ વધારે કડોર થવા લાગ્યો અને તેના હેઠ્ઠા સખ્તોનો તે ગુસ્સામાં પડ્યો પડી રહ્યો. ખારીક કપડાની આરપાર તેની આંખોમાંની કોષની રતાશ હું જોઈ શકતો હતો. આમદેવને અત્યારસુધી હું એક નિર્ભય મર્દ સમજતો હતો તે મહારાણીના આ સખ્તોથી એકદમ ધ્રુજી હટ્યો અને પોતાનું મસ્તક જમીનપરથી ઉઠાવ્યા વિના જ બોલ્યો : “ઓ અમર મહારાણી ! તું મહાન છે, તો મારા ઉપર દયા કર ! હું તારો ગુલામ છું અને તારી આજ્ઞા ઉઠાવવા તારી

હજુરમાં હાજર છું. મારા તાબાના માણસોએ જે કામ કર્યું છે તેમાં મારો કશો વાંક નથી. ઓ મહારાણી ! એ દુષ્ટ કૃત્ય મારા માણસોએ કર્યું હતું. તેઓમાંની એક સ્ત્રીને પેલા કુછરે તુચ્છકારી હતી તેથી તે લોકોએ પોતાના જૂના વખતના રીવાજ મુજબ પેલા દાઢી-વાળા બંગાળી મુસલમાન (મહમદ)ને મારી ખાવાનો ભેત ધડ્યો હતો. તે આ વાંદરમુખા અને પેલા માંદા પડેલા સિંહની સાથે આવ્યો હતો, અને તારી આગા આ ત્રણે જણને મહેમાન મણુવાની હતી પણ એ મુસલમાનના સંબંધમાં તારી કશી આગા નહોતી તેથી તે લોકોએ આ દુષ્ટ કાર્ય કર્યું હતું. પણ જ્યારે વાંદરમુખાએ અને સિંહે જોયું કે તે લોકો શુરૂ કરશે, ત્યારે તેમણે એ સ્ત્રીને ઠાર કરી અને પોતાના ચાકર પેલા બંગાળી મુસલમાનને પણ ઠાર કર્યો. કે જેથી ધમધમતા ધડાથી સેકાઇ મરવાનું દુઃખ તેને ચાપ નહિ. પછી મારા માણસોને આ ત્રણે જણનું લોહી પીવાની ઘેઘઠા લાગી અને તેમણે તેમની સાથે લડવા માંડ્યું. આ ત્રણે જણ બારે બહાનુરીથી લડ્યા. તેઓએ પોતાનો બહુ સારી રીતે બચાવ કર્યો અને સામા પક્ષનાં ધણાં માણસોને મારી નાંખ્યાં; એટલામાં હું ત્યાં જઇ પહોંચ્યો અને એ તેમને બચાવ્યા અને મારા જે માણસોએ આ દુષ્ટ કૃત્યમાં ભાગ લીધો હતો તેમને તેમના કૃત્યનો બદલો અપાવવા હું તારી પાસે લાવ્યો છું ! ઓ મહારાણી ! એ મુઠેમારો આજે તારી હજુરમાં હાજર છે. ”

“ હા, શુદ્ધ ! તે હું જાણું છું અને આવતી ઘણે ન્યાયાસને બેસી હું તેમનો ન્યાય કરીશ. તું બહીશ નહિ, હું તને મારી આપું છું, જો કે એવી મારી હું બાંધેજ દોષને કોઇ વાર આપું છું. હવે જો, તારા માણસોને બરાબર અંકુશમાં રાખજે; જા, જતો રહે ! ”

આમદેવ અદ્વિત ચપળતાથી ધુંટણીને જોઈ ગયો, તેણે પોતાનું માથું ત્રણ વાર મહારાણીને નમાવ્યું અને પશુની પેઠે જોપગો ખનીને ચાલતો ગયો. હું પાછળ આ અદ્વિત અને ભયંકર મહારાણીની દગ્ગરમાં હવે એકસોજ રહ્યો, તે વખતે માઈ હૃદય ભયથી ઘડી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ પ મું.

મહારાણી ધુંધટ જોલે છે !

આમદેવ ગયો એટલે મહારાણી જોલી: “ એ જુદો મૂરખ ગયો ! અહો ! આખી જીંદગી પસાર થવા છતાં માણસ કેટલું થોડું જ્ઞાન મેળવી શકે છે ? પાણીની પેઠે તે જ્ઞાન એકદું કરે છે પણ તે તેના હાથમાંથી પાણીની પેઠેજ પાણું વહી જાય છે અને માત્ર તેના હાથજ કોળાયલા રહે છે, છતાં લોકો તેને ડાહ્યા માણસ કહીને જોલાવે છે ! ખરેખર, તેમ નથી થું ? તને તે કેવા નામથી જોલાવે છે ? “વાંદરમુખો !” એટલું જોલતાં તે હસી અને આમળ જોલી: “ પશુ જેવું જીવન માળનારાઓને પશુ જેવાંજ નામ સાંભરેને ! પણ તને તારા દેશના લોકો કેવા નામથી જોલાવે છે ? ”

એ જવાબ આપ્યો: “ મહારાણી ! મારા દેશના લોકો મને હરપાલ કહે છે. ”

“ હરપાલ એટલે શું ? ”

“ હર એ સંકરનું નામ છે. ”

“ ઓહો ! એ તો ભયંકર જુનમધારી શિવજીનું જ બીજું નામ ! ઠીક-ઠીક ! શિવજીને ગળે સાપ હતા, પણ તેમનું અંતઃકરણ

ભોળું હતું; તેમ તું ચહેરે કદરપો છે, છતાં જો હું બૂઝતી ન હોઉં તો તું અંતઃકરણનો સાફ માણસ છે, અને વિચારશીલ પણ છે. પણ રહે, હરપાલ ! તું ત્યાં જીભો ન રહે; મારી સાથે તું અંદર આલ અને મારી પાસે બેસ. મારા ગુલામોની પેઠે તું ધુંટણબેર ચાલીશ નહિ, પણ પત્રે ચાલીને આવ. મારા ગુલામો મારી પૂજા કરે છે અને મારાથી ડરે છે તેથી તો હવે હું કંટાળી ગયો છું, હરપાલ ! કેટલીક વાર હું તેમનાથી ચીડાઉં છું અને માત્ર મમ્મતની ખાતર જ તેમને ફૂંક મારતાંની સાથે હાડી મેલું છું કે જેથી બાકીના જેઓ જીવતા રહે તેઓ પણ દૂર વિનાના અને મારાથી બહીતા રહે !” એમ કહેતાં તેણે પોતાના કમળનાળ જેવા હાથથી પડો હાથો કર્યો કે જેથી હું તે વાટે અંદર દાખલ થઈ શકું.

હું તેની પાછળ ડરતો ડરતો તે ઝોરડામાં દાખલ થયો. આ સુંદરી બહુજ બચકર હતી. પડદાની અંદર એક નાનો ઝોરડો હતો. તેમાં એક લાંબો બાજઠ અને પથ્થરનું કોતરેલું મેજ હતું. મેજ ઉપર કાંધક વનફળો પડેલાં હતાં અને ચમકતું સ્વચ્છ પાણી હતું. એક પથ્થરના કોતરેલા વાસણમાં પાણી ભરેલું હતું. પથ્થરના સુંદર કોડીયામાં દીવા બળતા હતા તેથી ચોમેર અજવાળું પડતું હતું અને ચોપાસ ખુશ્બો પ્રસરી રહી હતી. એ ખુશ્બો તે સુંદરીના લાંબા વાળમાંથી અને તેનાં વસ્ત્રોમાંથી પ્રસરી રહી હોય એમ જણાતું હતું. હું એ ઝોરડામાં દાખલ થયો અને મુંઝો મુંઝો હોયો રહ્યો.

પેલા બાજઠ બધી આંગળી કરીને મહારાણીએ મને કહ્યું :
 “ત્યાં બેસ. હજીસુધી તો તારે મારાથી બહીવાનું કશું કારણ નથી.
 જો તું બહીતો હોય તોપણ તારે લાંબો વખત બહીવું નહિ પડે.
 આટે તું તારે નીરાંતે બેસ.”

હું એ બાજુને છેડે માત્ર કિનારી પર બેઠો. આ મહારાણી બીજે છેડે આરામથી બેઠી. તે બોલી: “હવે, હુરપાલ! આ કામર દેશની બાપા તને કેવી રીતે બોલાતાં આવડી? જો કે તારી બાપામાં અને મારી બાપામાં ઉચ્ચારનો બહુ તફાવત પડે છે, તોપણ તું બોલે છે તે કામર દેશની બાપા તો છેજ.”

મેં જવાબ આપ્યો: “મેં તે બાપાનો અભ્યાસ કર્યો છે. જો કે કામર દેશની બાપા કામર દેશમાંજ બોલાતી હશે તોપણ તે બાપા શીખવનારા મળી શકે છે અને એક વાર બંગાળી બાપા શીખ્યા પછી તમારી બાપા શીખવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી.”

“બોલ, તારા હિંદુસ્તાનના શા ખખર છે? હિંદી ભોકોને હું ચાહું છું.” મહારાણી બોલી: “હિંદી ભોકો સ્વરૂપવાન અને હોશિયાર હોય છે, પણ કૂર અંતઃકરણના અને અદ્દ મનના હોય છે.”

“મારા દેશના હિંદી ભોકો માટે સામાન્ય રીતે તેમ કહી શકાય નહિ પણ કોઈ કોઈ તેવા હશે ખરા.”

“વાર, યુદ્ધના વંશજો અત્યારે હિંદમાં કેટલા છે?”

“યુદ્ધના વંશજો! યુદ્ધનો વંશ છે જ નહિ અને યુદ્ધના અનુયાયીઓ પણ અત્યારે હિંદમાં નથી. ચીન, જાપાન અને લંકામાં છે ખરા!”

“ઓહો! એમ કે? ત્યારે તક્ષશિલા?”

“તક્ષશિલાના વિદ્યાલય વિષે પૂછે છે? એ તો પડીને ખડેર થએલું છે: તેના માત્ર અવશેષોજ જોવામાં આવે છે.”

“ખરર! મારા વિદ્યાપ્રાપ્તિના એ સ્થાનની શું આજે એ દશા છે?” મહારાણીએ ઉદ્ધાર કાઢ્યો.

એ ઉદ્ધાર સાંભળાને હું હીચકી ગયો. મેં કહ્યું: “ઓ મહારાણી ! મને માફ કર; તારી વાત સાંભળાને હું હીચકી જઈ છું. તક્ષશિલાના વિદ્યાલયને તો બે હજાર વર્ષ થઈ ગયાં અને એ તારૂં વિદ્યાપ્રાપ્તિનું સ્થાન શી રીતે હોઈ શકે ? તું એક સ્ત્રી છે, કાંઈ જૂત-પ્રેત નથી. એક સ્ત્રી બે હજાર વર્ષ કેવી રીતે જીવી શકે ? ઓ મહારાણી ! તું શા માટે મને મૂર્ખો બનાવે છે ?”

તે બાજદને અઢેલી રહીને મારી સામે જોવા લાગી. પોતાના જુરખામાંની ચમકદાર આંખોથી મારી સામે તાકી રહીને તે મારું અંતઃકરણ વાંચી લેવા યત્ન કરી રહી હોય એમ મને લાગ્યું. પછી અત્યંત ધીમે સ્વરે તે બોલી: “ઓ મનુષ્ય પ્રાણી ! દુનિયા માંહેના ગુપ્ત બેદોનું બહુજ થોડું જ્ઞાન તું ધરાવતો હોય એમ જણાય છે. શું તું પણ એમ માને છે કે આ દુનિયામાંની દરેક વસ્તુ નાશ પામવાને સરખાયેલી છે ? ‘નાશ’ કે ‘મૃત્યુ’ જેવી કોઈ વસ્તુજ નથી, જોકે ‘ફેરફાર’ જેવી એક વસ્તુ છે ખરી. અત્યારે તારી આસપાસ જે ગુફાઓ અને કોતરકામ તું જુએ છે તે આજથી છ હજાર વર્ષ પૂર્વ થઈ ગએલાં માણસોએ કરેલું છે, પણ તે કામ કરનાર માણસો તું ધારે છે તેમ મરણ પામ્યાં નથી. તેઓ જીવે છે અને કદાચ અત્યારે પણ તેમના આત્માઓ આપણી તરફ આકર્ષાઈ રહેલાં હશે.” ચોમેર દ્રષ્ટિ કરતી તે બોલી: “ખરેખર, કેટલીક વાર મારી આંખોથી હું તેમને જોઈ છું.”

“હા, પણ આ દુનિયા પુરતાં તો તેઓ મૂએલાંજ છે.”

“હા, પણ તે થોડા વખતને માટેજ; અને દુનિયામાં પણ તેઓ ફરી ફરીને જન્મ્યાજ કરે છે. હું પોતે-મૂઘા-મારૂં નામ માયા છે-હું તને કહું છું કે હું મારા એક પ્રેમિકના ખીળ અવતારની રાહ

જોષ રહી છું, અને તે અહીં આવી પહોંચે તેટલા માટે થોભી છું. મારી ખાત્રી છે કે તે અહીં જરૂર આવશે અને આ સ્થળેજ મારા ને તેનો મેળાપ થશે. હું સર્વ શક્તિમાન છું, કામદેવની સ્ત્રી રતિ કે અમ્મરા એનકા કરતાં હું વધારે સુંદર છું અને મારું જ્ઞાન અપરંપાર છે, હું દુનિયાનાં ગુપ્ત ભેદો અને તેની ગુપ્ત સંપત્તિ સારી પેઠે જાણું છું અને દરેક વસ્તુને મારા ઉપયોગમાં લેવા સમર્થ છું. હું મૃત્યુને નામે ઓળખાતા ફેરફારને પણ કેટલોક વખત મુઠ્ઠીમાં દબાવી રાખી શકું છું; આટલી બધી શક્તિઓ ધરાવનારી હું આ પશુઓ જેવા જંગલી પુરુષોની વચ્ચે આ માટે વસતી હોષ્ટ્થ, તે ત્રિપે તું શું પારે છે ? ”

મેં નમ્રતાથી કહ્યું: “ હું કશું કહી શકતો નથી. ”

“ કારણ એજ છે કે હું મારા પ્રેમિકની રાહ જોઉં છું. મારી જીંદગી કદાચ ખૂરાં કાર્યોમાં વીતી હોય, પણ હું સમજતી નથી કે ખૂરું શું અને સાઈ શું ? તેટલા માટે તે જ્યાં હોય ત્યાંથી તેને શોધી કાઢવા માટે મૃત્યુ પામતાં હું ડરું છું. મારા મૃત્યુની ધડી આવી પહોંચે તે પહેલાં હું મરું તેમ નથી; છતાં હું મરી જઉં, તો આપણી વચ્ચે એક એવી દિવાલ બંદી થઈ જાય કે જે દિવાલ ઉપર હું ચડી ન શકું, અને તેથીજ હું મૃત્યુથી ડરું છું. વળી આકાશનો પ્રદેશ કે જેમાં મોટા મોટા ગ્રહો અને તારા ફરી રહ્યા છે તેમાંથી મારા પ્રેમિકને શોધી કાઢવા જતાં હું ભૂલી પડી જઉં એ પણ બનવાજોગ છે. પરંતુ એક દિવસ એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે મારા પ્રેમિકનો ફરીથી જન્મ થશે, તે મને આ સ્થળેથીજ શોધી કાઢશે. એ દિવસ આવતી કાલે આવે અથવાતો પાંચ હજાર વર્ષ પછી પણ આવે. પણ મારી ખાત્રી છે કે તે મને અહીં મળશે, તેનું અંતઃકરણ મારી

પ્રત્યે કામળ થશે, મેં તેના જે અપરાધો કર્યા છે તેને તે ભૂટી જશે અને એક વાર જે સ્થળે અમે એક ખીજા પર ચુંબનનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો તે સ્થળે ફરીથી તે મને ચુંબનોથી નહિવરાવશે! હા! કદાચ તે મને અત્યારે ઝોળખશે નહિ, તોપણ મારી સુંદરતા જોઈનેજ મારા પર તેનો પ્રેમ જાગશે ! ”

આરી વિચિત્ર વાત સાંભળીને ક્ષણભર તો હું મૂંગો મંતર બની ગયો અને કશો જવાબ આપી શક્યો નહિ. મારી સમજમાં એની વાત ઉતરી શકતી નહોતી. છોટે મેં કહ્યું: “ઓ મહારાણી! તું કહે છે તે પ્રમાણે જો આપણે માણસો ફરી ફરીને જન્મતા હોયએ તો તું શા માટે ફરી ફરીને જન્મી નહિ? ” એકદમ તેણે ઉંચું જોયું અને એક વાર ફરીથી મેં તેના ખુરખામાંથી તેની ચમકતી આંખો જોઈ, મેં આગળ કહ્યું: “તું કહે છે કે તું તો કાંઈ દિવસ મરણ પામીજ નથી! ”

તે બોલી: “હું કહું છું તે ખરાબર છે. હું મૃત્યુના પંખમાં પડી નથી તેનું કારણ એ છે કે કાંઈક અંશે ભાગ્યેજો અને કાંઈક અંશે મારા જ્ઞાનથી મેં દુનિયાનો એક મહાન રહસ્યમય કાષ્ઠો ઉઠેલી નાંખ્યો છે. મારા અતિથિ! જ્યારે જીંદગીની ઢેવાતી છે, તો પછી જીંદગીને થોડો વધુ વખત કેમ ધંધાવી શકાય નહિ? જીંદગીના ઇતિહાસમાં દસ-વીસ કે પચાસ હજાર વરસની શી વિસાત છે? હજારો વરસ વીતી ગયાં છતાં વરસાદનું પાણી કે પવનનાં તોફાનો પર્વતના શિખરને તસુભર પથ્થરસાવી શક્યાં નથી! જે હજાર વરસમાં આ ગ્રહોએ બદલાઈ નથી, ખીજું કશું બદલાયું નથી, માત્ર પશુઓ અને પશુઓનાં જેવાંજ માણસો બદલાયાં છે. આમાં એવું નવાઈ જેવું શું છે કે તું સમજી શકતો નથી? જીંદગી વિચિત્ર છે એ વાત

ખરી, પણ જીંદગીને થોડી લાંબાવી શકાય છે એ વાત વિચિત્ર નથી. કુદરતમાં જે જીવનતત્ત્વ છે તે કુદરતના બન્યા રૂપ મનુષ્યમાં પણ છે અને મનુષ્ય જે જીવનતત્ત્વને શોધી શકે અને પોતે તેને શ્વાસમાં છિતારે તો તે પણ કુદરતની સાથે સાથેજ જીવન ગુમરી શકે. માણસ હમેશાં જીવી શકે નહિ-તે અમર રહી શકે નહિ કારણકે કુદરત પણ અમર નથી, કુદરતને પણ મરવું પડે છે, જેમકે ચંદ્રની કુદરત મરણ પામી છે. હું એમ કહું છું કે કુદરતને પણ મરવું પડશે એટલે કે બદલાવું પડશે અને ફરીથી જીવવાને। તેના વખત થાય ત્યાંસુધી તેને ઉદ્ધવ પડશે. પણ તે ક્યારે મરણ પામશે? હજી તેને મરણ પામવાને વાર છે અને તેથી જ્યાં સુધી તે જીવે છે ત્યાં સુધી જે મનુષ્ય તેના બેદોનું જ્ઞાન ધરાવે છે તે પણ તેની સાથે સાથે જીવી શકશે. કુદરતનું બધું બેદી જ્ઞાન હું ધરાવતી નથી, તોપણ કેટલુંક જ્ઞાન ધરાવું છું અને કદાચ માફ જ્ઞાન મારી પહેલાં થઇ ગયેલાઓના કરતાં કાંઈક વધારે હશે. તારે માટે આ બધી વાત મહાન બેદના જેટલી વિચિત્ર છે એટલે હું તને એ બધી વાત કહેતી નથી. બીજી વખતે વળી જે તારી ઇચ્છા હશે અને તારાથી તે મહણ થઇ શકે તેમ હશે તો હું તને તે વિષે વધુ વાત કહીશ; અને કદાચ હૈવયોગે તને ફરીથી એ વાત હું ન પણ કહું. તમે બધા આ પ્રદેશ તરફ આવતા હતા તે વાત મેં અગાઉથી ટૂંકી રીતે જાણી અને તમારાં માથાને ધમધમતા ધડાથી ટૂંકી રીતે બચાવી લીધાં, તેથી તને આશ્ચર્ય થાય છે ખરું?"

મેં મંદ સ્વરે જવાબ આપ્યો: "હા, મહારાણી!"

"ત્યારે પેલા પાણી ઉપર હવે દૃષ્ટિ કર!" એમ બોલતાં તેણે એક પથરના વાસણમાં બરેલા પાણી તરફ પોતાની આંગળી

કરી. પછી તે જરા આગળ નમી અને પોતાનો હાથ તેણે તે પાણી ઉપર ધરી રાખ્યો.

હું ઉઠ્યો અને એકી દૃષ્ટે જોવા લાગ્યો. જોત જોતામાં તે પાણી એકદમ કાળું થઈ ગયું. પછી તે પાછું સ્વચ્છ થઈ ગયું અને મેં મારી પોતાની આંખે પહેલીજ વાર એક ચમત્કારિક દ્રશ્ય જોયું! મેં જોયું કે અમારી હોડી પાણીમાં તરી રહી હતી! લલિત હોડીમાં ઉપતો પડ્યો હતો! મચ્છરના ત્રાસથી બચવાને તેણે કામળો ઝાડ્યો હતો અને તેનું મ્હોં કામળા હેઠળ ઢંકાયેલું હતું! જીવાન અને મહામદ હોડીને કિનારા પાસે લઇ જઈને દોરડાથી તેને આંધી રજા હતા! ખરેખર એજ અમારી હોડી હતી-તેમાં જરાએ ફેરફાર નહોતો. હું તેને જરાજર ઝાળખી શક્યો!

હું ચમકીને બે ડગલાં પાછો હઠી ગયો અને જૂમ પાડી ઉઠ્યો: “ઓ બાપ! આ તો જાદુ!” કામરૂદેશની ઓઝો જાદુગરણી હોય છે એવું મેં ધણીવાર સાંભળ્યું હતું અને તે આજે પહેલીજ વાર મેં મારી નજરે જોયું!

મહારાણી બોલી ઉઠી: “નહિ, નહિ, જુરપાલ! એ જાદુ નથી. તે તો અસાનનું એક સ્વપ્ન છે. જાદુ જેવી કોઇ વસ્તુજ નથી, માત્ર કુદરતના ગુપ્ત ભેદોના જ્ઞાનને નામે ઝાળખાતી વસ્તુ છે. આ પાણી મારો અરીસો છે; જ્યારે મારી ઇચ્છા હોય ત્યારે હું તેમાં જોઈ છું અને જે કંઈ બની રહ્યું હોય તે જાણું છું. આ પાણીમાં હું તને તારી ઇચ્છામાં આવે તે જૂતકાળનો બનાવ બતાવી શકીશ. માત્ર તે બનાવ આ દેશમાં અથવા તો જે દેશો મેં જોયા છે તે દેશોમાં બનેલા હોવા જોઇએ અથવાતો તે પોતે એટલે કે જોનારે જાણેલા હોવા જોઇએ. તારી ઇચ્છા હોય તો કોઇનો ચહેરો મનમાં

માફ કર અને તે ચહેરાનું પ્રતિબિંબ મારા મગજમાંથી નીકળીને આ પાણીમાં પડશે. હજી હું કુદરતનું બધું રહસ્ય-બધા બેદો જાણતી નથી; હું બવિધ્યકાળ જોઈ ચકતી નથી. તે એક જૂનો બેદ છે પણ તે બેદ મને હજી દાય લાગ્યો નથી. અરબસ્તાન, ઈજીપ્ત અને સિંદુરતાનના જ્ઞાનીઓએ એ બેદ સેંકડો વર્ષ પહેલાં જાણ્યો હતો. તમે જે પાણી ઉપર મુસાફરી કરીને આવ્યા તે પાણી ઉપર હું કેટલીક સદીઓ અગાઉ મુસાફરી કરી ચૂકી છું. એકવાર મને તે પાણી ઉપર જરા નજર નાંખવાની ઇચ્છા થઈ અને મેં તેમ કર્યું, તો મેં તેમાં એક હોઢીને તરતી જોઈ. ત્રણ માણસોને ચાલતા અને એક માણસને મોઢા ઉપર ઓઢીને સુતેલો જોયો. તે ઢાંધા ઉઘા ખાનદાનનો જીવાન જણાયો અને મેં એકદમ માણસ મોકલીને તમને બધાને બતાવ્યા. અને હવે તું જ, હરપાળ ! પણ રહે, આ જીવાનની વાત મને કહે-બામદેવ જેને સિંહ કહે છે તેની વાત કર. તેને એક વાર જોવાની મારી ઈચ્છા છે, પણ તું કહે છે કે તે મોઢો છે-તેને તાવ આવે છે અને વળા જંગલી લોકો સાથેની લડાઈમાં તેને વાગ્યું છે. ”

મેં શોકાતુર થતાં જવાબ આપ્યો : “ તે બહુ મોઢો છે; ઓ જ્ઞાનવંત મહારાણી ! તેને માટે શું તું કાંઈ કરી ચકીશ નહિ ? ”

“ કરી ચકીશ; હું તેને સાંજે કરીશ. પણ તું શોકાતુર થઈને કેમ બોલે છે ? તું તે તારો દીકરો છે ? ”

“ ઓ મહારાણી ! તે મારો દત્તક લીધેલો દીકરો છે તું તેને તારી હજીરમાં નહિ ઉચકાવી મંગાવે ? ”

“ ના. તેને કેટલા વખતથી તાવ આવે છે ? ”

“ આજે ત્રીજો દિવસ છે. ”

“ વાર; તેને હજી એક દિવસ વધુ આરામ લેવા દે. પછી કદાચ તે પોતાની શક્તિથીજ તાવને દૂર ફેંકી દેશે, અને હું તેને સાંજે કઈ તેના કરતાં તે પોતાની મેળે સાંજે થાય તે વધારે સાંઈ; કારણકે મારી દવા એવી છે કે તેથી તેનું શરીર હચમચી જશે. તો પણ આવતી કાલની રાત સુધીમાં જો તેની તબીબત સુધરવા નહિ લાગે તો હું તેની પાસે આવીશ અને તેને સાંજે કરીશ. હં, પણ તેની સારવાર કેણુ કરે છે વાર ? ”

“ અમારો હિંદી ચાકર, જેને આમદેવ કુકરને નામે ઓળખે છે તે અને-” જરા અચકાઇને હું આગળ બોલ્યો: “ અને ચામા નામની આ દેશની એક સ્ત્રી છે તે. આ દેશની સ્ત્રીઓમાં તે એક વધારી ખૂબસુરત લેખાય તેવી સ્ત્રી છે. તે સિંહની સમીપે મઘ, તેને બેટી પડી અને ત્યારથી તે તેની પાસે ને પાસે રહે છે; મેં સાંકળ્યું છે, મહારાણી ! કે તારી પ્રજામાં એક એવી રીત ચાલે છે.”

તેણે એકદમ જવાબ આપ્યો: “ મારી પ્રજા ? મારી પાસે તું તેમને મારી પ્રજા તરીકે ન ઓળખાવીશ. એ ગુલામો મારી પ્રજા નથી; જે દિવસે હું છુટકારો પામીશ તે દિવસ સુધી મારી આગા ઉઠાવનારા તે ફતરાઓ છે ! તેમના રીતરીવાજો સાથે પણ મને કશી લેવાદેવા નથી. વળી મને તું મહારાણી કહીને સંબોધીશ નહિ, એવા ખુશામતભર્યા માન-ધક્કાજથી હું કંટાળી ગયું છું. મને માત્ર માયા કહે; માઈ એ નામજ મને મમે છે. પેલી ચામાને હું ઓળખતી નથી. એક સ્ત્રી માટે મને ચેતવણી આપવામાં આવેલી છે અને જેને મેં પણ ચેતવણી આપી છે તેજ સ્ત્રી શું એ હશે ? રહે, હું જોઉં છું. ” એમ કહીને જરા આગળ નમી તેણે પોતાનો હાથ પેલા પાણી ભરેલા વાસણ ઉપરથી પસાર કર્યો અને તેમાં

ગુરત તેણે નજર કરી. પછી તેણે શાંતિથી મને કહ્યું: “ જો, એજ આ છે ને ? ”

મેં પાણીમાં જોયું અને મને માલુમ પડ્યું કે તે પાણીની સપાટી ઉપર ચામાના સુંદર ચહેરાની છાયા પડી રહી છે. તે આગળ નથી રહેલી હતી, તેના વદન ઉપર સુકોમળતા પથરાઈ રહી હતી અને તેના વાળનો ગુચ્છો તેના ખભાપર ઝૂકી રહ્યો હતો.

આ અસાધારણ દૃશ્ય જોઈને હું ગુંચવાઈ ગયો અને મેં મંદ સ્વરે કહ્યું: “ હા, તેજ ચામા છે. તે લલિતને ઉધતો જોઈ રહી છે.”

“ લલિત ? ” એટલું બોલીને તે અબડવા લાગી: “ બહુ નવાઈની વાત છે. શું તેજ-નહિ, એ અસંભવિત છે ! ” અને ગુરતજ તેણે ફરીથી પોતાનો હાથ એ પાણીપરથી પસાર કર્યો. પાણી કાળું થઈ ગયું અને તેમાંની મૂર્તિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

થોડીએક ક્ષણો સુધી વિચાર કરીને તે બોલી: “ હુરપાળ ! બોલ, હવે તારે મને બીજું કંઈ પૂછવું છે ? તારે અહીં બહુ જ જંગલી રીતે અને પશુવત્ રહેવું પડશે કારણ કે અહીંના લોકો જ જંગલી છે અને સંસ્કારી માણસોના રીતરીવાજ સમજતા નથી. તેથી મને મુશ્કેલી પડે છે એમ હું કહેતી નથી. જો મારો ખોરાક ! ” એમ કહીને તેણે એક મેજ પર પડેલા ફળ તરફ આંગળી કરી અને આગળ કહ્યું: “ ફળ સિવાય હું બીજું કંઈ ખાતી નથી. કોઈ વાર રોટલી ખાઉં છું અને પાણી પીઉં છું, પણ તે સિવાય બીજું કંઈ નહિ. મેં મારી દાસીઓને તારી સેવામાં હાજર રહેવાનું ફરમાવ્યું છે. તે બધી મૂંગી અને બહેરી છે, અને તેથી ચાકરદીઓ તરીકે સહીસલામત છે, સિવાય કે કોઈ તેમના ચહેરાઓ ઉપર ઉભરાતી લાગણીઓ વાંચીને તેમના મનની વાત સમજી શકે. મેંજ

તેમને એ રીતે ઉછેરી છે અને કાર્ય કરતાં મને સેંકડો વર્ષ લાગ્યાં છે અને બહુ મહેનત પડી છે, પણ છેવટે તેમાં હું ફતેહમાં થઈ છું. એક બીજી જાતિને મેં ઉછેરી હતી પરંતુ તે જાતિ બહુ જ બેડોળ અને કદરૂપી હતી એટલે મેં તેના નાશ થવા દીધા. પણ હમણાં મેં ઉછેરેલી જાતિ તેવી નથી. એક વાર મેં રાક્ષસોની જાતિને પણ ઉછેરી હતી પણ થોડી વારમાંજ કુદરત તેથી કંટાળી ગઈ એટલે એ જાતિ નાશ પામી. બોલ, હવે તારે મને બીજું કંઈ પૂછવું છે ?”

હવે મેં કંઈક દિ'મતથી કહ્યું—જે કે મેં ધારી તેટલી દિ'મત હું લાવી શક્યો નહિ: “ઓ માયા ! એક વાત મારે તને પૂછવી છે ! મને તારો ચહેરો જોવાની ઇચ્છા છે, તે તું પૂરી કરીશ ?”

આ સાંભળીને તે ખડખડ હસી પડી. તેણે જવાબ આપ્યો: “હરપાલ ! મારો ચહેરો જોવાની તું શા માટે ઇચ્છા કરે છે ? મીસ દેશમાં એકટીઓન અત્યંત સુંદરતા જોઈને રીજાઈ રીજાઈને મરણ પામ્યો હતો તેની તને ખબર છે ? તેવીજ રીતે જો હું તને મારો ચહેરો બતાવું તો કદાચ તુંએ રીજાઈ રીજાઈને મરણ પામે ! તારે જાણી લેવું કે હું તારા માટે સરખાઈ નથી—હું એક સિવાય બીજા કોઈ પણ માણસ માટે નિર્મોહી નથી: તે એક માણસ એક વાર હતો અને હું તેનીજ રાહ જોઈ રહી છું. ”

મેં કહ્યું: “માયા ! તું ધારે છે તે પ્રમાણે હું તારી સુંદરતા જોઈને છળી મરવાનો નથી. એક ફૂલની સુંદરતાની ખેંઠે કરમાઈ જનારી સ્ત્રીજાતિની સુંદરતાથી મોહ પામવાની વૃત્તિ મારા અંતઃકરણમાંથી ક્યારનીએ નાશ પામી ગઈ છે !”

તે બોલી: “નહિ, તું ભૂલ કરે છે. મારી સુંદરતા કરમાતી નથી. જેમ હું છું છું તેમ મારી સુંદરતા પણ અવતીજ રહે છે—

એકસરખી ચાલુ રહે છે. છતાં એ અવિચારી માણસ ! જે તારી ઈચ્છા મારી સુંદરતા જોવાની જ હોય તો હું તારી ઈચ્છા પૂરી કરવા તૈયાર છું ! પણ તેથી જે તારી વિકારવૃત્તિ જાગૃત થાય તો પછી મને દોષ દબાવ નહિ ! જે માણસે મને એકવાર જોયું છે તે માણસ મારી સુંદરતાને કદાપિ જૂઠી જમ જાણે નથી અને તેથીજ હું આ જંગલી લોકોમાં પણ જીવું. પહેરીને રહું છું. જે હું જીવું ન પહેરું અને તેઓ મારો ચહેરો જુઓ તો તેઓ મને જોઈને વિકારવશ થઈ જાય, તેથી હું તેમના પર ચીડાઈ જઉં અને પછી હું તેમને ઠાર કંઈ રિના રહું નહિ ! આ હરપાળ ! આ મુખડું જોનારા બધાએ જાંડા થઈ ગયા છે, ગભરાઈને મૂંઝાયા છે, અને વિરહની આગથી બળીને બરમ થઈ ગયા છે. આ કામરૂ દેશ છે અને હું કામરૂ દેશની મહારાણી છું એ તું જાણે છે; છતાં હું તને પૂછું છું; બોલ, હજી પણ તને મારો ચહેરો જોવાની ઈચ્છા છે ? ”

“ હા ! ” મેં જવાબ આપ્યો. તેની આ વાતો સાંભળીને મારી કૃત્વલવૃત્તિ ખૂબ ઉત્કેષિત થઈ હતી.

મારો હૃદયનો જવાબ સાંભળીને તેણે પોતાના ગોરા-ગોરા કમળદંડ જેવા હાથ ઊંચા કર્યા. અહા ! એવા સુંદર હાથ મેં મારી જીંદગીમાં જોયા નહોતા. પછી ધીરે ધીરે અત્યંત ધીરે ધીરે-તેણે પોતાના વાળ હેઠળની કોઈ જાંડ છોડી નાંખી. એકદમ તેણે લપેટી લીધેલા કપડાની ધડીઓ છૂટીને નીચે પડી અને મારી આંખો તેના પાટીલા દેહનાં જૂદાં જૂદાં અંગો ઉપર નૃત્ય કરવા લાગી. તેના શરીરના નીચેના ભાગ પર કપડું વીંટાઈ રહેલું હતું પરંતુ તેની આરપાર તેનાં બધાં અંગોનો આકાર સ્પષ્ટ રીતે નીરખી શકાતો હતો.

તેના પગમાં સુખડની બનાવેલી પાવડીઓ હતી અને પાવડીમાં

સોનાના ખૂંટા બગાડેલા હતા. તેના પગની પીંડીઓ માંસલ હતી અને સાથળ ફેળના સ્થંભ જેવાજ સુંવાળા તથા ધાટીલા હતા. તેની કમરપર સોનાની કટિમેખલા હતી. એ કટિમેખલા અને તેના નાળુક છતાં માંસલ રતનોની વચ્ચે ત્રણ રેખાઓ હતી નણે કે અંગા-જમના અને સરસ્વતી નદીઓ વહી જતી ન હોય ! અર્ધા ખુલ્લા અને અર્ધા બેઠેલા હાથની અડખમાં ફમાયલા તેના રતનો ઉપરથી મારી દષ્ટિ ઉંચે જતાં તેના ચહેરાપર પડી ! ઓ પ્રભુ ! હું તે જોઈને એટલો ચમક્યો કે બે ડગલાં પાછો દડી ગયો ! મેં અપ્સરાઓની અને વનદેવીઓની સુંદરતાની બહુ બહુ વાતો સાંભળી છે, પરંતુ એ સુંદરતાનું ખરૂં દર્શન તો મેં આજે જ કર્યું. આટલું આટલું લાવણ્ય અને આટલી આટલી સ્વચ્છતાવાળી આ સુંદરતા દુષ્ટ હતી અથવા તો મને તે વખતે એ સુંદરતા દુષ્ટ લાગી એમ કહું તો ચાલે. હું તેનું શું વર્ણન કરું ? તે વર્ણવવાની મારામાં તાકાત નથી-મારી પાસે તે માટે જોઈતો શબ્દો નથી ! મેં જે સુંદરતા જોઈ તેના થોડો પણ ખ્યાલ આપી શકે તેવી કક્ષમ કે પીછી પકડનારો માણસ-લેખક કે ચિત્રકાર-આ દુનિયામાં હોજ નહિ ! તેની આંખો ચમકીલી અને ચંચળ હતી, તે કાળી અને કેમળ હતી એમ હું કહું, તો પણ તેથી તેની આંખોને હું બરાબર ન્યાય આપી શકતો નથી. હું કહું કે તેનો ચહેરો હાથીનાંત જેવો સફેદ અને તેમાં યુધાખી મુરખી હતી, તેના બાલ પ્રદેશ વિશાળ અને તેજદાર હતા, તેના માલ પુષ્ટ અને યુધાખના પુલોની મુરખીવાળા હતા, તોપણ તેના ચહેરાના લાવણ્યને હું બરાબર દર્શાવી શકતો નથી. તેનો ચહેરો સુંદર હતો-અત્યંત સુંદર હતો, આખી દુનિયાની સુંદરતા તેમાં આવીને વસી હતી એમ કહું તો પણ એ સુંદરતાનો હું થોડો પણ ખ્યાલ આપી શકતો નથી. તેના વદનમંડ-

જામાંથી પ્રસરતી પ્રમાનાં તેજ્ઞદાર કિરણોમાં તે દેવી લાવણ્યની મૂર્તિ દેખાતી હતી એમ કહેવાથી પણ મને અંતોષ થતો નથી. સંપૂર્ણ સુંદરતા એ દેવી વસ્તુ હશે તેની કલ્પના પણ હું પહેલાં કરી શક્યો નહોતો-એવું કલ્પનાતીત સૌંદર્ય મેં તેના વદનમંડળમાં જોયું. મેં જોયું તે વદન પચીસેક વર્ષની યુવતી રમણીનું હતું, તંદુરસ્ત હતું, પરિપક્વ સુંદરતાના પહેલા ઉભરાનું દર્શન કરાવતું હતું, છતાં તેની ઉપર ન કહી શકાય તેવા અનુભવોની રેખાઓ અંકાયલી દેખાતી હતી. તેના મૃદુ હાસ્યથી તેના ઓઠની આસપાસ કચ્છલીઓ પડતી હતી, છતાં તેમાં પાપ અને શોકની છાયા છૂપી રહી શકતી નહોતી. તે છાયા તેની આંખોના તેજમાં હતી, તેની આસપાસના વાતાવરણમાં પણ હતી અને જાણે કહી રહી હતી કે-“જોઈ લે આ મારી સુંદરતા! હું આ દુનિયામાં અનુપમ સુંદરી છું, અનર-અમર છું, દેવી રમણી છું; યુગે યુગે મારું સ્મરણ અચળ રહ્યું કરે છે, અને મનોવિકાર મને મારો હાથ પકડીને દોરે છે! મેં યુગે યુગે પાપો આચર્યા છે અને શોકની સાથે ઓળખાણ કરી છે; તેવીજ રીતે જ્યાંસુધી હું આ દેહમાંથી છુટકારો પામીશ, ત્યાં સુધી પાપો આચરતી રહીશ અને શોક તથા દુઃખની ઓળખાણ કરતી રહીશ.”

એટલામાં ભોલચુંબક જેવા કોઈ અદશ્ય બળથી હું ખેંચાયો, એ બળની સામે હું ટકી શક્યો નહિ, તેના વદનની આસપાસના પ્રભામંડળ તરફ હું તાકી રહ્યો અને મને લાગ્યું કે તેમાંથી છૂટેલો શક્તિનો પ્રવાહ મારી તરફ ધસી રહ્યો હતો અને હું મજરાધને અંધ બની જતો હતો !

તે હસી-અને એ હાસ્ય પણ કેવું મધુર ! તેણે મારી તરફ જોઈને કોઈ અદ્ભુત છટાથી-નખરાથી પોતાનું માથું હલાવ્યું અને

પછી બોલી: “ઓ અવિચારી મનુષ્ય! મેં તારી ઇચ્છા પૂરી કરી છે અને હવે ચેતતો રહેજે કે તું પણ બીજાઓની પેઠે તારાજ મનોવિકારથી રીબાઝ રીબાઝને-ઝૂરી ઝૂરીને ન મરી જાય! હરપાળ! હું કુમારિકા અપ્સરા છું, કાઈ પણ પુરુષથી મારી મનોવૃત્તિ ચંચળ થતી નથી, માત્ર એકજ પુરુષને હું ચાહું છું, પણ તે પુરુષ તું નથી! બોલ, હવે તારે જે જોવું હતું તે જોઈ રહ્યો?”

મારી આંખોને મારા બેઠે હાથોથી ઢાંકી દેતો હું બોલ્યો: “મેં એવી સુંદરતા જોઈ છે કે જેથી હું અંધ બની ગયો છું.”

“બરાબર! મેં પણ તને એજ કહ્યું હતું ને? સુંદરતા એ વિજ્ઞાનીના જેવી છે: તે રમણીય છે પણ તે નાશ કરે છે-વિજ્ઞાની જ્ઞાને ઉભાં ઉભાં બાળા નાંખે છે તેમ!” ફરીથી તેણે માથું હલાવ્યું અને તે હસી પડી.

માયા આગળ બોલતી અટકી અને આંખો આડે ઢાંકેલી આંખોઓની વચ્ચેથી મેં જોયું કે તેના અંદરો ઉપર ભયંકર ફેરફાર થતો જતો હતો! તેની આંખોમાં એકદમ ઝડૂન તરી આવતું દેખાયું અને તેના અંતરની ઉંડાણમાંથી નીકળતી આશ્વા તથા ઝડૂન બેઠે લટી રહ્યાં હોય એવું જણાતું હતું. તેનું પહેલાંનું લાવણ્યપ્રયુક્ત વદન હવે સખતાઈ ધારણ કરી રહ્યું હતું!

ડાંખ મારવાને તત્પર થયેલો સાપ જેવી રીતે પોતાની ફેણને ઊંચી કરીને પછી જરા પાછળ લાઇ જાય છે, તેવી રીતે માયાએ પહેલાં પોતાનું મળું ઊંચું કર્યું અને પછી રજામથી જરા પાછળ હટાવ્યું અને કહ્યું: “ઓ આદમી! બોલ તે આંખોપર પહેરેલી સોનાના તાવીજવાળી વીંટી તું ક્યાંથી લાવ્યો છે? જલ્દી બોલ, નહિ તો એક ટૂંક મારતાંની સાથે હું તને બાળાને ભરમ કરી

નાંખીશ!" એમ બોલતી તે એક ડગલું મારી સામે આગળ વધી અને આંખોમાંથી તે ભયંકર તેજ વરસાવવા લાગી! મને એ તેજ અગ્નિનીજવાળાની પેઠે એટલું તીવ્ર લાગ્યું કે તત્ક્ષણે હું ત્યાં ફસડાઈ પડ્યો અને ભયને લીધે મારે મોટે શીશુ આવી ગયાં.

"શાન્ત થા!" એકદમ માયાએ પોતાની રીતમાત બદલી નાંખી અને પહેલાંના જેવાજ મધુર સ્વરે કહ્યું: "શાન્ત થા! મેં તને ખેંચીવરાવ્યો ખરો, પણ તે માટે મને માફ કર! હરપાળ! કોઈ વાર અપાર શક્તિવાળું મન મર્યાદિત શક્તિના ધીમાપણાથી અધીરું બની ગયું છે અને તે વખતે હું ચીડાઈને મારી શક્તિ વાપરવાને અધીરી થઈ જાઉં છું. તું સમજા મરણ પામવાની અણી-પરજ હતો પણ મને સાંભર્યું કે...હાં, પણ આ સોનાનું તાવીજ તું ક્યાંથી લાવ્યો, તેજ વાત કહેને!"

ધીરે ધીરે હું સાવધ થતો બેઠો થયો. મારું મન એટલું બધું ગભરાઈ ગયું હતું કે આ વીંટી સંબંધે મને બીજું કશું સાંભર્યું નહિ. માત્ર એટલુંજ સાંભર્યું કે તે વીંટી મને લલિતવાળી ગુફાના આર-ડામાંથી હાથ લાગી હતી. એટલે મેં કહ્યું: "મને એ વીંટી જાડી છે."

જાણે કે તે કાંઈક ગભરાઈ ગઈ હોય અને તેથી દ્રુતતા હોય એવી બની ગઈ! આવી ભયંકર સ્થિતિ એવી સ્થિતિ મને વિચિત્ર લાગી. તે બોલી: "એ બહુ નવાઈની વાત છે, પણ આ જાતનું તાવીજ મેં એકવાર જોયું છે ખરું. અત્યારે જે તાવીજ આ વીંટીમાં જડેલું છે તે તાવીજ એકવાર જોને હું ચાહતી હતી-તેની ફાટમાં લટકવું હતું." આટલું બોલતાં તે દિલગીર બની ગઈ અને શોકથી કુસકાં બરવા લાગી! મેં ધન્ય કે મને તેટલી ધરડી, તોપણ માયા એ કીજ હતી!

તે આગળ બોલી: “ત્યારે આ તાવીજ જે મેં જોયું હતું તે તાવીજના જેવુંજ હશે. જેણે તે કાટમાં પહેર્યું તે પોતાના તાવીજને બહુજ કાળજીથી જાળવતો હતો. તે તાવીજ વીંટીમાં જોડેલું નહોતું. વાર, હુપાળ! હવે તું જા, અને જો બની શકે તો તું મારી સુંદરતાને જૂઠી જવા પ્રત્યક્ષ કરજે! તારા કથ્યાણને માટે હું કહું છું કે તેં આપાની સુંદરતા જોવાની ઇચ્છા કરી હતી તે ઇચ્છા તારી મૂર્ખાઈ હતી એમ માનીને તેને તું જૂઠી જાજે!” એમ કહીને તેણે મારી તરફથી પોતાનું મોં ફેરવી વાળ્યું અને બાજુ પરના ઓશીકા ઉપર પોતાનું માથું નાંખી દબને તેણે પોતાનું મોં છુપાવી દીધું!

હું ત્યાંથી ઉઠ્યો અને અડગતો કુટાતો ચાલ્યો, પણ હું મારા ઓરડામાં ક્યારે ને ફરી રીતે આવી પહોંચ્યો તે મને સાંભરતું નથી.

વાચકને યાદ હશે કે પેલા તાવીજમાં ચિત્ર લિપિમાં “કંબલસુત અરિદમન” એ શબ્દો લખેલા હતા.

મકરેણુ ૬ હું.

નરકમાંના જીવ.

રાત્રિના આશરે દસેક વાગ્યા હશે. હું મારી પથારીમાં પડ્યો અને મારા વેર-વિખેર ચર્મ મએલા વિચારોને મેં એકત્ર કરવા માંડ્યા. મેં જે કાંઈ જોયું તથા સંભળ્યું હતું તે વિષેના વિચારો મારા મગજમાં આમ તેમ બમરા માંડ્યા, પણ જેમ જેમ વિચારો આવવા લાગ્યા તેમ તેમ તે બધું સમજવાની મારી શક્તિ નાશ પામવા લાગી! હું વધારે ને વધારે ગુંથવાવા લાગ્યો. શું હું માંડો ચર્મ મએ

હતો ? શું મેં દાર પીધો હતો ? શું હું સ્વપ્નામાં હતો ? કે હું માત્ર એક મંગલવર ઇદ્રજળનો ભોમ થઈ પડ્યો હતો ? હું કાંઈ અંધ શ્રદ્ધાળુ માણસ નહોતો. યુરોપ અને અમેરિકાની વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો વિષે મેં પુષ્કળ વાંચ્યું હતું; છતાં હિંદુસ્તાનમાં અને દુનિયામાં બીજા ભાગોમાં દેવી શક્તિના ચમત્કારોને નામે જે ધર્મો આવી રહ્યાં છે તેને હું માનતો નહોતો. તો પછી મારા જેવા માણસ એમ કેમ માની શકે કે હમણાં જેની સાથે હું વાતો કરી આવ્યો તે સ્ત્રી બે હજાર વરસની હિમરની હતી ? માણસ જાતના અનુભવની બહારની એ વાત હતી અને આ દુનિયામાં એવું કાંઈ બની શકે તે માની શકાય તેવું નહોતું. ખરેખર, તે ઇદ્રજળજી હોવી જોઈએ કે જે ઇદ્રજળ મનુષ્યની શુદ્ધિ-શક્તિને ચક્રભ્રમ બનાવી મૂકે છે. જો તે ખરેખર ઇદ્રજળજી હોય, તો મારે હવે શું સમજવું ? પેલા પાણીમાં મેં જે દેખાવો જોયા હતા, આ કામર દેશની મહારાણીએ સેંકડો અને હજારો વર્ષ પહેલાંની બાજતો વિષેનું પોતાનું જ્ઞાન બતાવ્યું હતું અને ત્યારપછી ઐતિહાસિક બનાવો વિષેનું પોતાનું અજ્ઞાન કહી બતાવ્યું હતું, તેના વિષે શું કારણ ? તેના અહુન અને બધાનક સૌંદર્ય વિષે શું સમજવું ? આ બધી એવી બાજતો હતી કે જેના વિષે દુનિયાના અનુભવને આધારે કથા નિર્ધારિત ઉપર આવી શકાય નહિ. આ મૃત્યુધોકની પણ સ્ત્રી આવા દેવી તેજશી પ્રકાશી રહેતી હજી સુધી કાંઈએ જોઈ નથી. તેની સુંદરતાના સંબંધમાં તેણે જે કાંઈ કહ્યું તે તો સાચું જ હોવું જોઈએ : કાંઈ પણ પુરુષ એવી સુંદરતા જોઈને પોતાના મનને સ્થિર રાખી શકે નહિ. એ બાજતમાં હું તો કાંઈક ધડાએલો માણસ છું. છતાં હું તેની સુંદરતા જોઈને ચમકી ગયો. પણ હવે મેં જાણ્યું કે હું પણ એ

અમકતી આંખોના તેજ તથા મોહકનાને જૂલી શકતો નથી ! સ્ત્રીની સુંદરતા અને તેની ભવાનક હોય તોપણ તે મેં ધાર્યું હતું તે કરતાં જરૂર વધારે આકર્ષણ કરી શકે છે તેવી હવે મારી ખાત્રી થઈ. જે સ્ત્રી જૂતકાળમાં બે હજાર વર્ષના અનુભવો ધરાવતી હોય, જેનામાં આવી અદ્ભુત શક્તિઓ હોય, જેનામાં મૃત્યુને પોતાથી દૂર રાખવા જેવું બેદી જ્ઞાન હોય, તે સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ ઉપજ્યા વિના તો ન રહે એ વાત સાચી. સ્ત્રીજાતિથી દૂર રહેનારો અને પરણીને ધરસંસાર નહિ માંડવાની ઈચ્છાવાળો મારા જેવો પુરુષ આ જાદુગ-મરણીથી મોહ પામી જાય એ શું ઓછા અસોસની વાત છે ! છટ્ટ ! આ બધો વિચાર મૂખાંઘભરેલો છે. તેણે અને પહેલેથીજ ચેતવણી આપી હતી, છતાં તેની ચેતવણીથી હું ચેત્યો નહિ. સ્ત્રીની સુંદરતા જેવાને તેનો ધુંધટ ખોલાવવાની મનુષ્યની કુતૂહલપ્રિયતા જ સત્યાનાશનું મૂળ છે ! આપણા દુર્ભાગ્યનું અર્ધપર્ધું મૂળ જ આ આપણી કુતૂહલપ્રિયતા છે. શા માટે પુરુષોએ એકલા રહીને સુખી તથા સંતોષી ન રહેવું જોઈએ ? અને શામાટે સ્ત્રીઓને પણ એકલીજ રહેતા હયને તેમને સુખ તથા સંતોષનો અનુભવ ન લેવા દેવો જોઈએ ? પણ કદાચ એથી પુરુષોને અને સ્ત્રીઓને સુખ ઉપ-જનું નહિ હોય ! મારા જેવો પરણ્યા વિનાનો માણસ આ સિવાય બીજું શું અનુમાન કરી શકે ?

મારા આરા વિચારોએ અને એટલો બધો મુંઝવેલો કે હું મારા માથાના વાળ ખેંચવા લાગ્યો અને બિઝાનામાંથી બહાર ફેંટી પડ્યો. બે મે તે રીતે મારી મુંઝાવણી લાગણીઓને માર્ગ કરી આપ્યો ન હોત, તો હું કદાચ ઝાંડો બની જાત. પેલા સોનાના તારીજ સંઘે તે શું સમજતી હતી ? તે લલિતનું તારીજ હતું અને આજથી

વીસ-એકવીસ વર્ષ અગાઉ તેના આપ વિનયસીંગે મને જે પેઢી સોંપી હતી તે પેઢીમાંથી તે નીકળ્યું હતું. ત્યારે શું પેઢી આરસની નખતી પર ફાટરવામાં આવેલી બધી વાતો સાચી હશે ? હું તેને કોઈ બમેલા મગજના માણસની શોધ સમજતો હતો તે વાત શું બૂઠી ? જો તે બધી વાત સાચીજ હોય, તો શું આ કામઝ દેશની મહારાણી પોતાના જે પ્રેમિકની રાહ જોઈને બેઠી છે તે શું લલિત પોતે જ હશે ? બે હજાર વર્ષ પહેલાં જે પ્રેમિકને તે આપની હતી તે જ પ્રેમિક શું લલિતના દેહમાં અવતાર પામ્યો હશે ? અસંભવિત વાત છે ! મારી મારણા જ ઘેલછામરી છે ! એવું તે કદી બને ખરું ?

પણ જો એક ઓ બે હજાર વર્ષ સુધી જીવી શકતી હોય, તો પછી બે હજાર વર્ષ પહેલાંનો પ્રેમિક નવા દેહમાં અવતરે એ વાત અસંભવિત કેમ હોય ? જો તે સંભવિત હોય તો આપણું સંભવિત હોય. હું પણ કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા મનુષ્યનો અવતાર હોમશ, પણ એ પૂર્વાવતાર મને સાંભરતો નથી, એટલી ખામી છે ! આ બધો વિચાર મને એટલો બધો અસંભવિત લાગ્યો કે હું એકદમ હસી પડ્યો અને મારી ગુફાની દિવાલપર એક જૂના વખતનું ફાટરેલું લડાયક વીરપુરુષનું પરચરનું પૂતળું હતું તેને સંબોધીને બોલ્યો ; “કેમરે જુઠ્ઠા વીર ! કદાચ હું એક વાર તારા સમયમાં તારો દોસ્ત હોઈશ, નહિ વાર ? અને કદાચ એમ પણ હોય કે હજારો વર્ષ પહેલાં હું પોતે જ તું હોય અને એ પૂતળું મારા તે વખતના સ્વરૂપમાં આ દિવાલની અંદર ફાટરાઈને અત્યારસુધી જિજ્ઞ હોય ! ” પછી તો હું મારાં મૂર્ખતાભર્યાં અનુમાનો ઉપર ખૂબ હસ્યો અને મારા હાસ્યનો અવાજ એ ભોંયરાની છતમાં પડ્યો પાડવા લાગ્યો, જાણે કે મારા હાસ્યની સામે એ જૂના વખતના લડાયક વીરનું જૂવ પણ સાચું અદ્દ હાસ્ય કરી રહ્યું ન હોય !

પછી મને લલિતની તપ્તીયત કેવી છે તે તપાસવાનું સાંભરી આવ્યું, એટલે મારા મિછાના પાસે પડેલો એક દીવો લઇને હું ધીરે પગલે લલિતના સૂવાના ઓરડા તરફ ગયો. રાત્રિની ઠંડી હવાની લહરી તેના ઓરડાના આરણ્યપરના પડદાને અમ્મથી તેમ હવાવી રહી હતી, જાણે કે અદૃશ્ય રહેલા ભુનોના હાથ તે પડદાને આમ ને તેમ ખેંચી રહ્યા ન હોય ! હું ધીરેથી તેના ઓરડામાં પેસી ગયો અને આસપાસ નજર કરી. ત્યાં પડેલા દીવાના અજરાળામાં મેં જોયું કે લલિત તાવના જોરમાં આમથી તેમ અઝાડ-પઝાડ મારતો મિછાનામાં સૂનો હતો અને ઉંઘમાં હતો. તેની ખાજુએ, બોંયપર દિવાલને અટોલીને અર્ધો સૂતેલી અને અર્ધી ખેડેલી અવસ્થામાં ચામા ઝાઝાં ખાતી હતી. સામાએ પોતાના એક હાથમાં લલિતનો એક હાથ પકડેલો હતો, પણ ઉંઘમાં ચામાને કશું જાન નહોતું. ખેડના આ હસ્તમેળાપનું દરમ મને ખરેખર કશ્ચાજનક લાગ્યું. મિચારા લલિતના ગાલ તાવના જોરથી લાલ-લાલ થઇ ગયા હતા, તેની આંખોનાં પોપચાંની હેઠળ કાળાશ પ્રસરી ગઈ હતી અને તેના આ-સોઅજવાસ જોરથી ચાલી રહેલા હતા. તે માંદો-મદૂ જ માંદો હતો. હવે તે મરણ પામશે અને હું આ દુનિયામાં એકલો રહીશ, એ બચતી કલ્પના મારા મગજમાં આવતાં હું ચરચી ગયો. ખીજી ક્ષણે -મને ઐમ પણ થયું કે જો લલિત જીવે, તો કદાચ માયાના પ્રેમિકનું પદ લેવામાં તે મારો હરીફ અને; પણ જો કદાચ લલિત માયાના પૂર્વના પ્રેમિકનો અવતાર ન હોય, તોપણ મારા જેવા બેડોળ અને વાંદરમુખા માણસને લલિત જેવા ઉગતી જુવાનીરાગા સુંદર યુવકની સામે માયાના પ્રેમિક થવાનો શો અધિકાર હતો ? પ્રશ્નનો એ ઉપકાર છે કે સાચું-ખોટું પારખવાની મારી શક્તિ હતી.

વિનાશ પામી નહિ ! મહારાણીઓ હજી મારી એ શક્તિને મારી નાંખી નહોતી. ત્યાં ઊભા ઊભા મેં એ હાથ જોડીને પ્રભુને મનમાં ને મનમાં પ્રાર્થના કરી કે હે પ્રભો ! કાર્ધપણ રીતે મારા લલિતને-મારા એકના એક બેટાને તું સાંભળે કરજે, તેને જીવાડજે, એટલી કૃપા તું મારા પર કરજે !

પછી હું જેમ આગ્યો હતો તેમ-ધારે ડગલેજ ત્યાંથી મારા ઓરડામાં પાછો ફર્યો, પરંતુ મને ઉંઘ આવી નહિ. લલિતની દશા અને તેના વિષેના વિચારો મને આવવા લાગ્યા અને મારા મનમાં જે અસ્વસ્થતા હતી તેમાં વધારો કરવા લાગ્યા. માઈ ચરીર થાકી ગયું હતું, મગજ તળી ગયું હતું, એટલે મને કાંઈ કાંઈ અદ્ભુત કલ્પનાઓ આવવા લાગી અને ચમત્કારને ચક્રોળે મગજ ચડવા લાગ્યું. કાંઈ કાંઈ વિચારો, કલ્પનાઓ, ભ્રમણાઓ મગજમાં આમથી તેમ દોડવા લાગી અને મને ચમકાવવા લાગી. કેટલીક કલ્પનાઓ ભવ્ય હતી, કેટલીક ભયંકર હતી, અને કેટલીક તો મારી જીંદગીમાં બુલાકાત ગએલા અનાવેનાં નવાં સંભારણાં જેવી હતી. પરંતુ એ બધી કલ્પનાઓની આગળ અને પાછળ, ઉંચે ને ઉંચે પેલી ભયાનક રમણીની આકૃતિ જ તરતી હતી અને તેની મનમોહક સુંદરતાનાં સંભારણાં મગજમાં વિજળીનાં કિરણોની પેઠે ચમક્યાં કરતાં હતાં. મારા ઓરડામાં હું આમથી તેમ ફર્યા કરતો હતો અને આ કલ્પનાઓને મગજમાં રમણ કરાવતો હતો.

એકએક મારા જોવામાં આવ્યું કે એ ઓરડાની દિવાલમાં એક બાજુએ એક સાંકડું ખાંકોઈ હતું. પહેલાં આ ખાંકોઈ મારા જોવામાં આવેલું નહિ. મેં દીવો હાથમાં લીધો અને દીવાના અજવાળામાં તે તપાસ્યું તો તો જણાયું, કે એ ખાંકોરા વાટે ચઢને એક સાંકડી

ચાલમાં દાખલ થવાનું હતું. જેવા સંજોગોમાં અમે આવી પડેલા હતા તેવા સંજોગોમાં સૂવાના ઓરડામાં નીકળતા આવા યુગ્મ માર્ગોમાં દાખલ થવું એ જોખમભરેલું હોય છે અને ખાસ કરીને જ્યારે એવા માર્ગો દ્વારા કંપે રથને જમ પહોંચાશે તે જાણવામાં હોતું નથી ત્યારે તો તે અત્યંત જોખમભરેલું નીવડે છે એ મારી જાણમાં હતું. જે સૂવાના ઓરડામાં આવા માર્ગો હોય તો તે દ્વારા ઢરકોઈ માણસ આપણે ઈચ્છતા હોઈએ ત્યારે આવી પહોંચે એ સમગ્ર યકામ તેમ હતું, છતાં કાંઈક અંશે આ માર્ગે યદ્યપે ક્યાં જવાનું હશે તે જાણવાની ઈચ્છાથી અને કાંઈક અંશે કાંઈ પણ કરીને ઉંમ વિનાની રાત વીતાડવાની તીવ્ર ઈચ્છાથી હું તે બાંકોરામાં દાખલ થયો. દાખલ થતાંજ એક પથરની નીસરણી આવી તે હું ઉતરી ગયો. નીસરણી ઉતરતાં ખીજે સાંકડો ભોંયરાનો માર્ગ આવ્યો જે ખડકોની અંદરથી કોતરી કાઢેલો હતો. એ માર્ગ ઉપરના ઓરડાઓની બાજુએ આવેલી આલ્મની બરાબર નીચે અને બરાબર મધ્યમાં આવેલી ગુફાની ફેઝળ આવેલો હતો. હું તે માર્ગમાં દાખલ થયો. ત્યાં રમચાતના જેવી મંબીર શાન્તિ ફેલાઈ રહેલી હતી, છતાં ત્યાં ઉભા રહેતાં મનમાં કાંઈ અહસુત-અવર્જનીય લાગણી ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નહિ. હું એ માર્ગે આગળ ચાલ્યો. મારા પગમાં મોઝા પહેરેલાં હતાં એટલે એ પથરવાળી જમીનપર ચાલતાં જરા પણ અવાજ થતો નહોતો. હું પચાસેક વાર ગયો હોઈશ એટલામાં એક ત્રીજો માર્ગ આવ્યો જે આ માર્ગને બરાબર કાટખૂણે જતો હતો. અહીં આગળ પવનનો એક એવો સંપાટો આવ્યો કે તેથી મારા હાથમાંનો દીવો હોલવાઈ ગયો અને બેઢાભરેલા ભોંયરામાં હું અંધારની અંદર એકલો રહ્યો ! હું એ માર્ગે ફેરફાર આગળ વધ્યો, છતાં મારા મનમાં ભય

રહેતો હતો કે હું કદાચ દિશા ભુલ્યા જમશ. પછી હું થોડી વાર થોભ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે કરવું શું? મારી પાસે દીવાસળી હતી નહિ. અંધકારમાં પાછા ફરીને પાછા મૂળ સ્થાનકે જઈ પહોંચવું એ ભયંકર હતું, તોપણ એ રથને આખી રાત ઉભા રહીને માળતી એ પણ સહય નહોતું. કદાચ હું ત્યાં આખી રાત રહું, તોપણ ધોળે દિવસે એ ભોંયરામાં કાળી રાત જેવો અંધકારજ હોય તે વિષે મને શંકા નહોતી. મેં અંધકારમાં આગળ દષ્ટિ કરી, તો ખરેખર ત્યાંથી ઘણું દુર આગના જેવો ઠાઠ જાંખો પ્રકાશ મારા જોવામાં આવ્યો. મેં ધાર્યું કે કદાચ એ સ્થાને જઈ પહોંચતાં મને અજવાળું આપે તેવી કોઈ વસ્તુ મળી આવશે. મેં ત્યાં જઈને તપાસવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધીરે ધીરે અને બહુ મુશ્કેલીથી હું એ ભોંયરામાં આગળ ચાલ્યો. દીવાલે હાથ અડકાડીને જવા લાગ્યો અને અધારામાં ડગલે ડગલે પગ મૂકતાં પહેલાં પમથી તપાસ કરવા લાગ્યો કારણ કે કદાચ કોઈ ખાડામાં પડી જવાય એવો ભય રહેતો હતો. ત્રીસેક ડગલાં હું આગળ ગયો તો મેં શું જોયું? પડદાઓની આરપાર થઈને ક્યાંયથી પ્રકાશ આવતો હતો અને થોડી ક્ષણમાં પાછો અદશ્ય થઈ જતો હતો. પચાસેક ડગલાં આગળ ગયો, તો પ્રકાશ તદ્દન નજીક લાગ્યો! સાડેક ડગલાં થયાં હતાં તો ઓ મારા આપ!!

હું પડદાની પાસેજ આવી પહોંચ્યો હતો અને પડદો બહુ સખત રીતે બીડી દીધેલો નહોતો પણ ઢીલો હતો એટલે તેની પેલી મેરનો ખનાવ હું ચોરી છૂપીથી જોઈ શકું તેમ હતું. તે એક ગુફા હતી અને તેનો દેખાવ કોઈ નાના સમાધિમંદિર જેવો હતો. તેની મધ્યમાં આગ બળતી હતી પરંતુ તેમાંથી ધુમાડો નીકળતો નહોતો. ડાબી આગુએ પથ્થરની એક ઉંચી પાળ હતી જેમાં ખાંચા કરેલા હતા,

પાળ ઉપર જે પડેલું હતું તે મને આકાર ઉપરથી માણસના મુઝા જેવું લાગ્યું. તે આકારની ઉપર ચાલર જેવું કાંઈ લપેટેલું દેખાતું હતું. જમણી બાજુએ પશુ તેના જેવીજ પાળ હતી જેના ઉપર ભરત-કામ કરેલાં કપડાં વીખરાઈને પડેલાં દેખાતાં હતાં. આગની ઉપર કાંઈ સ્ત્રીની આકૃતિ નીચી નમીને આગની સફેદ જ્વાળા તરફ તાકી રહી હતી. તેનું મોં મુઝાની સામે હતું અને તેણે ઢીસો કાળો ઝ-ખો પહેરેલો હતો. હવે શું કરવું તે વિષે હું મારા મનમાં નક્કી કરવા યત્ન કરતો હતો એટલામાં પેલી સ્ત્રી એકદમ જુસ્સાથી ઉભી થઈ મધ અને તેણે પહેરેલો કાળો ઝખો ઉતારીને ફેંકી દીધો !

તે માથા પોતેજ હતી !!

મેં જ્યારે માથાને તેના સુંદર ઓરડામાં જોઈ હતી ત્યારે તેણે જે ઝીણા સફેદ કપડાને પોતાના શરીરની આસપાસ વીંટાળી લીધેલું હતું, તેજ કપડામાં તે અત્યારે સજ્જ થયેલી હતી. તેની છાતીને કટલોક ભાગ ઉધાડો હતી અને સોનાનો કમરબંધ તેણે કમરે બાંધેલો હતો. તેના માથાના વાળ તેના પગ સુધી લંબાઈને ઝુલતા હતા. પરંતુ પહેલાં તેના ચહેરાપર મારી ધજર પડી. આ વખતે હું તેના સૌંદર્યના બળથી આકર્ષાયો નહિ પરંતુ તેની બપસંચારક શક્તિથી આકર્ષાયો. તેની સુંદરતા તો જેવી ને તેવીજ હતી. પરંતુ તેના ગંભીર વદનમંડળમાં અને ઊંચી નજર કરી રહેલી આંખોમાં જે વેદના, જે અંધ વિકારવશતા અને જે બમાનક વૈરવૃત્તિનું દર્શન થતું હતું તેનું વર્ણન કરવાની મારી કલ્પમમાં શકિત નથી.

સાથજ તે સ્થિર-શાન્ત બિંબી રહી. પછી તેણે પોતાના બેઠા હાથ ઉંચા કર્યા અને માથા કરતાં પશુ ઉંચા લીધા, એ વખતે તેણે ઓઢેલા સફેદ કપડાને ઉપરનો ભાગ નીચે કમરબંધ સુધી

પડીને અટકી ગયો. આથી તેના દેહની સુંદર આકૃતિ મારી દષ્ટિ સમીપે ખુલ્લી થઈ રહી. તે ભાં જોતી રહી, તેની આંખોમાં મૂડી વાળવા લાગી અને તેના ચહેરા પર ગંભીરતા તથા ભયંકરતા વધારે ને વધારે ગાઢી થવા લાગી.

એકાએક મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે-જોમ જોતે જો તે મને જોઈ જશે તો શું થશે ? આ વિચારથી હું બહુ જ ગભરાઈ ગયો. પરંતુ જો તે વખતે મારી સમજમાં આવ્યું હોત કે જો હું હવે અહીં વધુ વાર જોતો રહીશ તો મારે મરવું પડશે તોપણ હું ત્યાંથી ખસી શક્યો નહોત, કારણકે મારી વિચારશક્તિ જ બહેર મારી ગઈ હતી. છતાં આ પ્રસંગે મારે ક્ષિર કેટલું જોખમ રહેલું છે તે હું જાણતો હતો. તે મને પડદાની આરપાર જોઈ જાય, કિંવા પોતાની જાદુઈ શક્તિથી જાણી જાય કે કોઈ બહાર જોઈ જોઈ પોતાની હીલચાલ જુએ છે, કિંવા મારી હીલચાલ તે સાંભળી જાય, તો મારાં સોએ વરસ પૂરાં થઈ જવાનાં, એ મારી જાણ બહાર નહોતું.

તેણે પોતાના મુઠ્ઠી વાળેલા હાથ પાછા નીચા નમાવ્યા, ફરીથી પાછા તેણે તે જોયા કર્યાં, અને મેં ખરેખર જોયું કે જેમ જેમ તે હાથ ઉંચા-નીચા થતા હતા, તેમ તેમ પેલી આંખની જવાળા પણી ઉંચી-નીચી થતી હતી ! હાથ ઉંચા જતી વખતે તે આંખની જવાળા ઉંચી થઈને છતને સ્પર્શતી હતી અને નીચી થતી વખતે તે છેક જમીન દોસ્ત ખની જતી હતી ! અને એ જવાળાનો પ્રકાશ જ્યારે બાકી ઉઠતો, ત્યારે માથાની આકૃતિ ઉપર, પેલા મુઠ્ઠા ઉપર અને ગુદાની હીવાલોના પત્થરના કોતરકામ ઉપર વિજળીના જેવો ચમકારો થઈ એ રચનાની ભયંકરતામાં વધારો કરતો હતો.

મામાના હાથ પાછા ઉચેથી નીચે આવ્યા અને તે પોતાની આપામાં ધીરે ધીરે ગચ્છગચ્છતી-મેલવા લાગી, કેાકને શાપ આપવા લાગી. તે સાંભળીને માઈ તો ભોહી જ ઠરી ગયું !

“ તેને શાપ હોજો ! તેના ઉપર હમેશાં શાપ ઉતરજો ! ”

જાણે કે તે કાંઈ મંત્ર બોલતી હોય તેવા સ્વરે તે શબ્દો બોલતી હતી. એ બોલતાં તેણે પોતાના હાથ નીચા નમાવ્યા કે તુરત અગ્નિની જ્વાળા જમીનદોસ્ત બની ગઇ. તેના હાથ પાછા ઉઠ્યા થયા કે તુરત અગ્નિજ્વાળા ઉઠી થઇને એ ઓરકાની પાથરની છતને ચુંબન કરવા લાગી : પુનઃ તે નીચી ઉતરી ગઈ અને પુનઃ ઉચે ચઢી : એમ વારંવાર થવા લાગ્યું.

“ એ નેપાળી રાજકુમારીના નામ ઉપર શાપ હોજો ! તેના સ્મરણ પર શાપ ઉતરજો ! ” અગ્નિજ્વાળા પાછી ઉચે ચઢી અને નીચે ઉતરી.

“ તેની સુંદરતાનું સલાનાશ જાણે.

“ મારી પર ચક્રાવેશ તેના જાદુ-કામણને શાપ હોજો !

“ મારા પ્રેમિકની મને વિભેગણુ રાખી માટે તેની ઉપર મારો શાપ ઉતરજો ! ” અને પુનઃ અગ્નિજ્વાળા ઉચેથી નીચે ઉતરીને સ્તંભી ગઇ.

હવે તે ધીમા સ્વરને બદલે ઉચ્ચ સ્વરે બોલી ઉઠી : “ હવે શાપ આપવાનો શો ઉપયોગ ? તે તો જાદુ કરીને ચાલી ગઇ છે ! ”

પછી તેણે વધારે બુરસાથી અને ગુસ્સાથી શાપ દેવાનું ફરીથી ચાલુ કર્યું.

“ તે જ્યાં હોય જ્યાં તેના પર મારો શાપ પડજો અને તેની શાન્તિનો ભંગ થજો !

“આ આખા વિશ્વમાં તે જ્યાં હોય ત્યાં તેના પર શાપ ઉતરજો, તેના ઓળા પર પણ મારો શાપ રહેજો ! તે જ્યાં હો ત્યાં મારો શાપના શબ્દો સાંભળજો અને તે કાળા અંધકારમાં છુપાઇ જાવો ! તે નિરાશાની ઉઠી ખીલમાં ઉતરી પડજો, કારણકે એક વાર હું તેને ત્યાંથી શોધી કાઢીશ. ”

ફરીથી જવાળા નીચે ઉતરીને ઉંચે ચડી અને તેણે પોતાની આંખોને હાથવડે ઢાંકી દીધી. તે બળાપો કરતી બોલી: “આ તો મૂર્ખતા છે ! જે માણસ મોતની પાખોની હેઠળ છુપાયેલું છે તેની પાસે કોણ જમ શકે તેમ છે ? હું પણ તેની પાસે પહોંચી શકું તેમ નથી. ”

પછી ફરીથી તેણે નવેસરથી શાપ દેવા માંડ્યા: “જ્યારે તે ફરીથી જન્મે ત્યારે તેના પર મારો શાપ ઉતરજો ! તે શાપ પામેથી જ જીવતરજો ! તે જન્મે અને મરે ત્યાંસુધી તેને મારો શાપ હોજો ! પછી હું તેને મારી વૈરવૃત્તિથી પકડી લઇશ અને તેનું કેવળ સત્તાનાશ કાઢી નાંખીશ. ”

એ પ્રમાણે વારંવાર જવાળા ઉંચે ચડવા લાગી અને નીચે ઉતરવા લાગી. તેના હાથ ઉંચા નીચા ચતાંની સાથે જ જવાળાનું આકર્ષણ ચતું હોય એવો ભાસ થતો હતો. તેના બચંકર શાપનો જુરસાદાર અવાજ આસપાસની દીવાલોમાં અને આખા ભોંયરામાં પડ્યા પાડતો હતો. એ વખતે જે બચંકરતા મારા કાને સાંભળી અને આંખે જોઇ તેનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી.

પણ છેવટે તે થાકી મદ્દ હોય તેમ જણાયું અને તેના શાપ બંધ પડ્યા. તે નીચે બેસી મદ્દ અને પોતાના લાંબા વાળને પોતાના વદન તથા છાતી ઉપર લઇ તે હૃદયવિદારક નિરાશાને લીધે” રડવા

લાગી! તેનું હૃદય જાણે નિરાશાને લીધે ફાટી પડતું હોય એવું મારી નજરે દેખાયું.

તે કુસકાં બરતી બરતી ત્રુટક-ત્રુટક સ્વરે બોલી: “અરેરે! બે હજાર વર્ષ થઇ ગયાં. એટલાં વર્ષો સુધી હું તેની રાહ જોઇને બેઠી; સૈકાના સૈકા વીતી જાય છે, કાળને કાળ ગણી જાય છે, તેના સ્મરણનો ડાંખ મને એક સરખો તીવ્ર લાગ્યા કરે છે; હાય હાય! હું તેને બૂલી જમ શકતી નથી અને તેને મળવાની આશાનું કિરણ વધારે તેજસ્વી થતું જણાતું પણ નથી. અરેરે! હૃદયને કોતરી ખાતા વિરહમાં બે હજાર વર્ષ સુધી જીવવું અને રાહ જોવી, અને વળી મારાં પાપને નજર સામે જોઇને ઝુપાં કરવું એ કેટલું દુઃખદાયક છે? આટલાં બધાં વર્ષો ગયાં છતાં હું તેને બૂલી શકતી પણ નથી! વર્ષો ગયાં અને વર્ષો આવ્યાં કરે છે-શું હજી આ વિરહનો છેડોજ નહિ આવે?”

“મારા પ્રેમિક! મારા પ્રિયતમ! ઓ મારા બહાલા! મેં પાપ કર્યું છે ખરું, પણ હજી શું મારું પાપ પૂરેપૂરું ધોવાઇ ગયું નથી? મારી પાસે બધું છે, પણ ઓ પ્યારા! તારા વિના મારી પાસે જે કાંઇ છે તે બધું નકામું છે-તારા વિના હું ગરીબ છું! તું ક્યારે આવીશ? બોલ, બહાલા! એવું હું શું કહું કે જેથી તું જલ્દી મારી પાસે આવી પહોંચે? કહે, તને પ્રાપ્ત કરવા માટે હું કેવી તપશ્ચર્યા આદરું? કદાચ અત્યારે તું જ્યાં હોદશ, ત્યાં એ નેપાળી રાજકુમારી તને સુખ આપી રહી હશે અને મારા સંજાર-રજારની મરકરી કરી રહી હશે. અરેરે! મેં તને મારી નાંખ્યો, ત્યારે જ હું તારી સાથે કાં ન મૃત? અફસોસ! હું મરી શકી નહિ અને આજે પસ્તાવો કહું છું!” આમ બોલતી તે જમીન ઉપર

ઠગી પડી અને ખૂમ રાઇ-પોતાનું હૈયું ખાલી થતાં સુધી તે રાઇ.

એકાએક તે રડતી ખંધ થઇ, તે ઉડીને ઊભી થઇ, તેણે પોતાનો ઝબ્બો સમો કર્યો અને પોતાના વાળ મ્હોંપરથી ખસેડીને પાછળ નાખી તે પેલી પાળ પાસે ગઈ કે જેની ઉપર પેલું મુઠ્ઠું પડ્યું હતું.

“ઓ કંબલકુમાર !” તે ખૂમ પાડી ઉડી: એ નામ સાંભળતાં જ હું ધ્રુજી ઉઠ્યો ! તે આગળ બોલી: “તાઈ મુખડું જોવાથી મારા દિલને પારાવાર દુઃખ થશે, પણ તને જોવાની અને ઇચ્છા થાય છે: વર્ષો પહેલાં મેં તને જોયો હતો અને પછી મેં તારા ધાત કર્યો હતો.” એમ બોલતાં તેણે પેલા મુઠ્ઠા ઉપર લપેટેલા કપડાનો એક છેડો પોતાના ધ્રુજતે હાથે પકડ્યો અને જરા અટકી. પછી તે જે કાંઈ બોલી તે અત્યંત ધીરે સ્વરે બોલી, જાણે કે તેના પોતાના વિચારો પણ તેને ભયંકર લાગતા હોય !

એ મુઠ્ઠાને સંબોધતી માયા આગળ બોલી: “હું તને ઉઠાડું, બે હજાર વર્ષ પહેલાં જેવો તું મારી સામે ઊભો હતો તેવો હું તને મારી સામે ઊભો કરું ! હું તને ઊભો કરી શકું ખરી.” એમ કહીને માયાએ એ મુઠ્ઠા ઉપર પોતાના હાથ ધરી રાખ્યા, અને માયા પોતે એકદમ લાકડા જેવી જડ તથા ભયંકર બની ગઈ ! તેની આંખો સિંધર અને શીંડી થઇ ગઇ ! પડાની પાછળ ઊભેલો હું અભરાઈ ગયો, મારા માથાના વાળ ઊંભા થઈ ગયા અને હું જે કાંઈ જોઈ રહ્યો હતો તે સ્વપ્ન હતું કે સાચું હતું તેની કल्पના પણ મારાથી કરી શકાઇ નહિ ! મેં જોયું કે અવારનવાર જે મુઠ્ઠું સિંધર શાંત અને જડ પડી રહ્યું હતું તે હવે ધ્રુજવા લાગ્યું હતું અને તેને લપેટેલું સફેદ કપડું હૈયું થવા લાગ્યું—જાણે કે એ કપડાની

હેઠળનું મુડકું શાસોચ્છવાસ લઈ રહ્યું હોય અને અત્યારે ભરનિદ્રા-
માં હોય !! એકદમ માયાએ પોતાના હાથ પાછા ખેંચી લીધા અને
મુડકા માંહેનો જીવનસંચાર—શાસોચ્છવાસ બંધ પડ્યો.

માયા બડબડી: “એ બધું શા કામનું?” તારા આત્માને હું
તારા મુડકાની અંદર પાછો ન બોલાવી શકું, તો તને ઉભો કરવો
અને જીવતા જેવો બતાવવો એ શા અપનું? એથી તું મારી સામે
જીવતાની જેમ ઉભો રહે, તોપણ તું મને ઓળખી શકે નહિ અને
હું તને કહું તે પ્રમાણે જ તું માત્ર કરે. તારા શરીરની અંદર તારો
પોતાનો આત્મા ન હોય પણ તેને બદલે મારો આત્મા હોય, તેથી
મારું શું વળે, કંઈલકુમાર?”

ક્ષણભર તે આ પ્રમાણે બડબડતી ગિબી; પછી તે ધુંટણભેર
બેઠી અને પેલા મુડકાને વીંટાળેલા કપડા પર પોતાના ઓઠ લગાડી
ને રડવા લાગી. મુડકા ઉપરનો પ્રેમપ્રવાહ છોડતી આવી બમ્બકર
ઝીને જેવી એ ખરેખર અદ્ભુત અને ચરચરી જવાય તેવું હતું.
આ દેખાવ હું વંચારે વખત જોઈ શક્યો નહિ એટલે પાછા ફરીને
ધીરે ધીરે ડગલે આખા શરીરે ધ્રુજતો ધ્રુજતો હું એ અંધારા ભોં-
યરામાં પાછો ફર્યો. સાચે સાચ નરકમાંના જીવનો દેખાવ જોઈને જ
ધમકતે હૈયે હું પાછો ફરતો હતો.

માર્ગમાં એકવાર મેં ઠોકર ખાધી, પણ મેં કાથી ઠોકર ખાધી
તે હું જાણી શક્યો નહિ. માર્ગમાં બે વાર હું પડી ગયો. એક વાર
હું જાગે માર્ગે ચડી ગયો પરંતુ છેવટે મને વેળાસર મારી લુલ્લ
જણાઈ. આશરે અર્ધો કલાક ધીરે ધીરે ચાલતો હું પેલી પતથરની
નીસરણી પાસે પહોંચ્યો. પણ હું એટલો થાકી ગયો હતો અને બ-
ધથી મુઝા જેવો થઈ ગયો હતો કે હું ત્યાંને ત્યાં જ પડી ગયો અને
જેલોન જાગી ગયો.

જ્યારે હું જાનમાં આવ્યો ત્યારે મને નજીક આવતા પરાંદના ઝાંખા અજવાળાનાં ફિરજો દેખાયાં. હું ઉઠ્યો અને નીસરણી ચડીને મારા સુવાના ઓરડામાં સહીસલામત જાગ પહોંચ્યો. તે વખતે પરાંદ થઈ ગયું હતું, છતાં હું જિજ્ઞાસામાં પડ્યો અને તુરત ઉઠી ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

માયાનો ભયંકર ન્યાય.

ફરીથી જ્યારે મારી આંખ ઉઘડી ત્યારે દિવસ કેટલો ચડ્યો હતો તેની મને ખબર નહોતી, પરંતુ મેં જુવાનને મારા ઓરડામાં જોયો. તે મારાં કપડાં વેર-ચીખેર પડ્યાં હતાં તેને સમાં કરીને સંકેલીને એક ખાજુએ મૂક્યો હતો. પછી તેણે જોયું કે માટલામાં પાણી ભરેલું છે કે નહિ. માટલામાં હજી પાણી હતું, તે તપાસીને તેણે મારી કપડાંની પેટી ઉપાડી પડી હતી તે બંધ કરી.

મેં પૂછ્યું: “ અહ્યા જુવાન ! શું કરે છે ? ”

તે બોલ્યો: “ જુઓને આ કપડાં સમાં કરે છું, બાપુ ! મેં ધાંધું કે તમે ઉધતા હશો, પણ તમે તો જાગો છો; તમારી આંખો-પરથી લાગે છે કે તમને ખરાબર ઉંચ નહિ આવી હોય. ”

મેં જુવાનને એ ખામત કશે જવાબ આપ્યો નહિ પણ પૂછ્યું: “ લાલિતને કેમ છે ? ”

“ એમ ને એમ છે, બાપુ ! તેને હવે આજ-કાલ ઠીક નહિ થાય, તો મને તેની આશા નથી. પેલી ચામા જુતડીની પેટ તેને ખૂબ વળગી પડી છે અને તેની ખૂબ સારવાર કરે છે એટલું જ નહિ

પણ એ ખૂટડી મને પાસે પણ દુકવા દેતી નથી અને હું લલિતમા-
ધના માથા હેઠળનો તકીયો સમો કરવા જઈ તોપણ ને છેડાઈ
પડે છે અને બગડવા લાગી જાય છે ! ”

“ ત્યારે તું શું કરે છે ? ”

“ હું તેને ધણુએ સમજાવવા જઈ, પણ તે મારી બોલી સમ-
જતી નથી; એટલે હું તેને ઇશ્વારત કરીને કહું છું કે, બાઈ !
લલિત તો મારો શેઠ છે અને હું તેનો ચાકર છું એટલે તેની ચાકરી
મારે પણ કરવી જોઈએ; પણ તે તો માંડે સાંભળ્યા વિનાજ મગમગ
કર્તા કરે છે ! સાહેબ ! આપ કહો કે ન કહો, પણ એ મને તો
ધુતારી જેવી લાગે છે ! અરે, અહોની બધી સ્ત્રીઓ જ મને તો
ધુતારી લાગે છે. ”

ગઈ રાતના થાક અને હિંમતગરાથી માંડે મગજ એટલું તપેલું
હતું કે જીવાનની આ વાત મને સાંભળવી મમતી નહોતી, તોપણ
બધી સ્ત્રીઓ જીવાનને ધુતારી લાગતી હતી એ વાતથી હું વિચારમાં
તો પડી ગયો. ગઈ રાતનો બનાવ જોયા પછી મને પણ આ કામ-
રૂદેશની બધી સ્ત્રીઓ વિષે કાંઈ કાંઈ વિચારો થવા લાગ્યા. આ
સ્થળેથી નાસી છૂટી શકાય એવો તે મંમત જ નહોતો. ધારી લઈએ
કે લલિત સાળો થાય અને માની લઈએ કે માયા અમને જવા
દેજો કે જવા દે તે માટે મને પૂરો સંશય હતો—અને ક્ષણિક ગુસ્સાના
આવેશમાં અમને ફંક મારીને ઠાર કરી નાંખે નહિ; વિશેષમાં એટલું
પણ સ્ત્રીકારી લઈએ પેલા જંગલી લોકો અમારે માથે તપાવેલા
થડા મૂકીને અમારે બક્ષણ કરી જાય નહિ, તોપણ આ જંગલી
મંદા, રૈગિષ્ઠ પ્રદેશના જળામાંથી માર્ગ શોધીને બહાર નીકળવું,
અને જંગલી લોકોનાં સંખ્યાબંધ ચાણાં વટાવીને નાસી છૂટવું તે
તદન અશક્ય હતું.

હવે માત્ર એક જ રસ્તો હતો અને તે એ કે જે સંજોગો આવી પહોંચે તે સંજોગોને સ્વીકારી લેવા. જો કે હું મુઝાયલો હતો અને આ બધું જોઈ સાંભળીને ચક્રમ્મ થઈ ગયો હતો, તોપણ આ બધી અદ્ભુત વાતો જોવા જણવાની મારી કુતૂહલવૃત્તિ સમી ગઈ નહોતી. હું તો મારી કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવા માટે કદાચ જીંદગી ગુમાવવી પડે તો તે માટે પણ તૈયાર જ હતો. માયાના જેવી વિચિત્ર મુંદરીના સ્વભાવ અને વર્તનનો અભ્યાસ કરવાની તક જવા દેવાનું મને ગમતું નહોતું.

હું હુકમો, હાથ મ્હોં ધોયાં, પેલી મુંગી દાસીઓ કાંઈક ખાવાનું લાવી તે જરા ખાધું અને પછી કપડાં પહેરીને હું લલિતને જોવા માટે તેના ઓરડામાં ગયો. તેનું મનજ એટલું નયણું પડી ગયું હતું કે તે મને ઓળખી શક્યો નહિ. મેં યામાને પૂછ્યું કે—લલિતને કેમ છે? પણ તે માથું હલાવીને નિરાશાપૂર્વક આંસુ પાડવા લાગી. એજ ક્ષણે મેં ધાર્યું કે હવે મહારાણીને અહીં બોલાવીને લલિતને ગ્રહસ્થ રીતે સાંજે કરવાનો માર્ગ લીધા વિના છૂટકો નથી. માયાએ કશું હતું કે પોતે એવી શક્તિ ધરાવે છે અને તેણે લલિતને સાંજે કરવાની પણ હા કહી હતી એટલે એ ખામત મને આશા હતી. હું ત્યાં જ ઉભો હતો, એટલામાં બામદેવ આવ્યો અને તે પણ નિરાશાથી માથું હલાવવા લાગ્યો. તે અચકાતો અચકાતો બોલ્યો: “રાત પડતાં હવે તે ચાલ્યો જવાનો.”

હું બોલ્યો: “દાદાજી ! પ્રભુ એવું નહિ કરે ” અને એટલું બોલતાં મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. મારાથી ત્યાં વધુ વખત ઉભા રહી શકાયું નહિ અને હું ચાલ્યો ગયો.

આમદેવ પણ મારી પાછળ બહાર નીકળ્યો અને બોલ્યોઃ
 “ દીકરા વાંદરમુખા ! મદારાણી તને બોલાવે છે; પણ સાંભળ
 બેટા ! તું જરા ડાહ્યા થઈને ચાલજે. કાલે તું મારી પેઠે ધુંદલુ-
 બેર ચાલે તો આવ્યો નહિ, ત્યારે મને ખાત્રી હતી કે મદારાણી
 તને ફૂંકે મારી ઊડાડી મેલ્યા વિના રહેશે નહિ. અત્યારે મદારાણી
 ન્યાયાસને વિરાગને પેલા તોફાનીઓ કે જેમણે તારી અને સિલની
 સાથે ઘડામ કરી હતી તેમનો ન્યાય કરવાનાં છે. માટે તું મારી પેઠે
 ચોપગે બનીનેજ આવજે; સમજ્યો ? હે હવે ચાલ ઉતારજો.”

હું આમદેવની સાથે સાથે ચાલ્યો અને જ્યારે અમે અધ્યપ્ત
 વિશાળ ગુફામાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે મેં જોયું કે ધણી જંગલી
 લોકો તે તરફજ ચાલ્યા આવતા હતા. તેમાંના કેટલાકે સફેદ ઝખ્ખા
 પહેરેલા હતા અને કેટલાકે માત્ર પોતાની કમરે વાંધે કે ચીતાનાં
 ચામડાંજ વીંટાળેલા હતા. અમે પણ તેમની સાથે સાથે ચાલ્યા. ગુ-
 ફાની દિવાલો ઉપર સારી પેઠે કાતરણી કરવામાં આવી હતી. દસ-
 વીસ ડગલાં આગળ ચાલીએ કે એકાદ નાની મલી મુખ્ય માર્ગમાંથી
 પુટતીજ હોય. આમદેવે મને કહ્યું કે એ મલીમાં થઈને જુદાં જુદાં
 સમાધિમંદિરોમાં જવાતું હતું. એ ગુફાઓ અને સમાધિ મંદિરો
 જૂના વખતના લોકોએ કાતરેલાં હતાં. આમદેવે મને કહ્યું કે-
 “ આ સમાધિમંદિરોમાં હવે કોઈ જતું નથી,” પરંતુ આ પ્રાચીન
 સમયનાં અવશેષો જોવાની તક મને સાંપડશે એવી આશા ઉત્પન્ન
 થતાં મને તો આનંદ જ થયો.

ઊંચે અમે ઇષ્ટ સ્થાને આવી પહોંચ્યા. તે એક મોટી ગુફા
 હતી અને તેની અંદર એક મોટો ચોતરો હતો. મેં ધાર્યું કે આ
 ચોતરો કોઈ ધાર્મિક ક્રિયા માટે રાખવામાં આવ્યો હશે. એ રસ્તા

પર થઇને બીજી ગુફાઓમાં જઇ શકાય છે કે જે ગુફાઓ મુડદાંથી જ ભરપૂર છે ! ખરેખર, આ આખો પર્વત જ મુડદાંઓથી ભરેલો છે એમ કહીએ તો ચાહે; અને વળી એ મુડદાં કેવાં ! જરાએ કાહેલાં નહિ, પણ પૂરે પૂરી રીતે અસહ્ય રૂપમાંજ જળવી રાખેલાં ! ”

જેમ જેમ હું નવી ને નવી વાતો જાણુનો હતો તેમ તેમ હું વધારે ને વધારે આશ્ચર્ય પામતો હતો અને મારી કુતૂહલ વૃત્તિ વધુ ને વધુ ઉશ્કેરાતી હતી. આ ચોતરાની સમીપે સંખ્યામંથ જંગલી સ્ત્રી અને પુરો એકલાં થયાં હતાં. તેઓ બધાં અત્યંત શોકાતુર દેખાતાં હતાં. ચોતરા ઉપર એક જૂના વખતનું-વિચિત્ર ઘાટનું તખત હતું, જેમાં લાથીદાંતનું નકસી કામ હતું. તખત ઉપર નરમ ધાસની બનાવેલી ગાદી બિઝાવવામાં આવી હતી.

એકાએક “ મહારાણી પધારે છે, મહારાણીનાં પગલાં થાય છે ! ” એવી ખૂમ ચોમેર ઉડી; કે તુરંતજ બધાંએ સ્ત્રીપુરો એકઠમ જમીનપર ઉંધે મસ્તકે-હંડવત્ પડ્યાં ! જાણે કે કાઠનો શ્વાસોચ્છ્વાસ જ ચાલતો ન હોય અને બધાં મુડદાં હોય એવી શાંતિ એ મનુષ્યોથી છવાઇ ગયેલી ગુફામાં પ્રસરી ગઇ ! માત્ર હું એકલોજ તેમની વચ્ચે ઉભો હતો ! એટલામાં મહારાણીના અંતરક્ષકોની એક ટુકડી આવી પહોંચી અને તે તખતની બેડે બાજુએ દારમાં ગોઠવાઇને ઉભી રહી. તેમની પછી પંદર-વીસ મુંગા ચાકરો આવ્યા અને પાછળ પંદર વીસ મુંગી દાસીઓની વચ્ચે મહારાણી આવી. દાસ દાસીઓના હાથમાં બળતી મશાલો હતી. મહારાણી પગથી માથા સુધી સફેદ પુરખામાં સજ્જ થઇ હતી. તે ચોતરા પર ચઢી અને તખત પર બેઠી. કોઈ જંગલી ભોકો ન સમજી શકે તેટલા માટે જંગલી બાધા-માં તે બોલી :

“હરપાલ ! તું અહીં આવ અને મારા પગ પાસે બેસી જા. તારી સાથે લડનારાઓનો ન્યાય હું કેવી રીતે તોળું છું તે તું જાણે.”

મેં મહારાણીને નમન કર્યું અને ચોતરા પર ચડીને તેના તખતની બાજુએ બેઠો. તેણે પૂછ્યું: “હરપાલ ! તને રાત્રે ઉંઘ તો બરાબર આવી હતીને ?”

“ઓ મહારાણી માયા ! મને રાત્રે બરાબર ઉંઘ આવી નથી.” મેં સાચે સાચો જવાબ દીધો ખરો, પરંતુ મને ખૂબીક લાગતી હતી કે કદાચ તેણે મારી રાતની ચોરી છૂપીની વાત જાણી હશે અને માફ પારખું જોવાનેજ તે મને આમ પૂછતી હશે.

તે જરા હસીને બોલી: “મને પણ રાત્રે બરાબર ઉંઘ આવી નથી. ગઈ રાત્રે મને બહુ-બહુ સ્વપ્નાં આવ્યાં, અને હું ધાઈ છું કે તારી સાથે થએલી વાતોને લીધે જ એ સ્વપ્નાં આવ્યાં હશે, હરપાલ !”

મેં કેવળ નિશ્ચિંતતા દર્શાવતાં પૂછ્યું: “તેં શાનાં શાનાં સ્વપ્નાં જોયાં વાઈ ?”

તે ઝડપથી બોલી: “સ્વપ્નામાં મેં એક એવી વ્યક્તિને જોઈ કે જોને હું ચાહું છું અને ખીજ એવી વ્યક્તિને જોઈ કે જોને હું ધિક્કારું છું.” પછી તુરંતજ એ વાતને વિસારે પાડવાને તેણે વિષય બદલાવ્યો અને પોતાની ભાષામાં અંતરક્ષકોના સરકારને ફરમાવ્યું: “શુનેહમારોને મારી સમીપે હાજર કર !”

અંતરક્ષકોના સરકારે નમન કર્યું અને કેટલાક અંતરક્ષકોની સાથે તે જમણી બાજુને રસ્તે શુનેહમારોને લાવવા માટે ગયા.

થોડી વાર ચુપકી પ્રસરી રહી. મહારાણી પોતાના તખ્તના જમણી બાજુના હાથપર હાથ મૂકીને કાંઈક વિચારમાં પડી ગઈ. એકઠા થએલાં માણસો તો હજી પેટ ધસતાજ પડેલા હતા, જે કે તેમના ફેટલાક કોઈ કોઈ વાર મસ્તક ઊંચું કરીને મારી તથા મહારાણીની તરફ જોતા હતા. મહારાણી જાહેરમાં બાગ્યેજ કોઈ વાર દેખાવ દેતી હતી અને મારા સિવાય કોઈએ તેનો ચહેરો તો જોયોજ નહોતો, એટલે એ ભોંકો આવી બાગ્યેજ મળતી તકનો લાભ લઈને મહારાણી બણી દષ્ટિપાત કરતા હતા, જોકે અત્યારે તેઓ તેનો ચહેરો તો જોઈ શકે તેમ નહોતુંજ. છેવટે ગુનહેગારોને તેડવા ગએલા અમરક્ષકો પાછા ફર્યા અને તેમની પાછળ વીસેક જંગલી માણસો પણ આવ્યા કે જેઓ અમારી સાથે લડેલા હતા. તેમના મ્હોં ઉપર સ્વાભાવિક રીતેજ અમગીની અને ભય પ્રસરેલાં હતાં. તેઓ હારબંધ આવ્યા અને બીજાઓની પેઠે તેઓ પણ મહારાણીની સમીપે દંડવત્ પ્રણામ કરવાને બોંધે પડવા જતા હતા, પરંતુ એટલામાં મહારાણીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા. તે મૃદુ સ્વરે બોલી: “ નહિ, તમે ઉભા રહો. કદાચ તમે થોડી વાર પછી એવી રીતે બોંધે પડશો કે જેથી કદાપિ ઉઠવા જ નહિ પામો.” એમ બોલીને તે ખડખડાટ હસી પડી.

મેં જોયું કે એ ગુનહેગારોના મ્હોં પર શોકનો ગાઢ પડદો છવાઈ ગયો. તેઓ ગુનેહગાર હતા, પરંતુ અચાન હતા; તેમની આવી સ્થિતિથી મને તેમની ઉપર દયા આવી. બે-ત્રણ મિનિટ ચુપકીમાં આવી ગઈ. એટલા સમયમાં પુરખાની અંદરથી મહારાણીએ ફરેકના મ્હોંને ખારીકીથી જોઈ લીધાં. છેવટે તે મને સંબોધીને બોલી: “ હરપાળ! તું આ બધા માણસોને ઝોળખે છે ને ? ”

“ હા મહારાણી ! હું તે બધાને ઓળખું છું.” મેં કહ્યું. આથી પેલા ગુનેહગારો મારી તરફ ગુસ્સે થતા દેખાયા.

‘ ત્યારે એ બધી વાત તું આ બધા માણસો જે અડી એકઠા થયા છે તેમને કહી સંભળાવ. મેં તો તારી વાત સાંભળેલી જ છે.”

મહારાણીની આવી આજ્ઞા થવાથી મેં દૂકમાં બધી વિચાર કહી સંભળાવી. ધગધગતા ધડાથી, પેલા મહમદને સેડી ખાવાની તેમની ઠગ્ગાની અને છેવટે તેમણે મારી સાથે કરેલી લડાઈની વાત મેં કહી. બધાએ મારી વાત ચુપકીથી સાંભળી. મારી વાત પૂરી થઈ અને મહારાણીએ “ આમદેવ ” ના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો. આમદેવે હંડવત પડ્યા પડ્યા જ માથું ઉઘું કરીને મારી વાતને ટોકા આપ્યો. પછી બીજા કોઈની જુબાની સેવામાં આવી નહિ.

છેવટે મહારાણી બોલી: “ તમે બધાએ આ વાત સાંભળી છે.” પછી ગુસ્સાભર્યા અવાજે ગુન્હેગારો પ્રત્યે તે બોલી: “ ઓ કૂતરા-ઓ ! બોલો હવે તમારે શું કહેવું છે ? તમે કરેલા ગુન્હાનું વેર તમારી ઉપર શા માટે ન વાળવું ? ”

થોડી વાર સુધી તો કોઈ કશો જવાબ આપી શક્યું નહિ, પણ છેવટે તેઓમાંનો એક જુવાન જે મજબુત કાઠીનો અને ચંચળ આંખોવાળો હતો તે બોલ્યો. તેણે કહ્યું કે-“ અમને મહારાણી સાહેબ તરફથી ત્રણ હિંદી જુવાનોને કથી હરકત કરવી નહિ તેવી આજ્ઞા મળી હતી, પરંતુ એવા બંગાળી મુસલમાનના સંબંધમાં કથી આજ્ઞા મળી નહોતી, એટલે અમે તેને માથે ધમાવેલા ધડા મૂકીને તેની ઉભાણી જમવાનો હરાવ કર્યો હતો. એવી રીતે અજવાબોને સેડી ખાવાનો અમારો રીવાજ છે તે મહારાણી જાણે છે. અમે ત્રણ હિંદી મહેમાનો ઉપર હસ્થો કર્યો તે અમે ખૂબ ગુસ્સે થયા હતા તેથી

કર્ષો હતો, કારણકે અમારી ઉજણીમાં તેઓ આગ્ર આપ્યા હતા; પરંતુ તે માટે અમે હવે પરતાપ્તો છીએ અને મહારાણીની અને મહેમાનોની ખારી માંગીએ છીએ; માટે હે મહારાણી ! અમે ખરીબ ઉપર તું દયા કર, અને અમને શુભવા દે ! તારી ઇચ્છા હોય તો અમે અહીંથી ચાલ્યા જઈએ, જમલમાં રવડી-રઝળીને પેટ ભરીએ અને અમારા બાગ્યમાં હોય ત્યાંસુધી શુભીએ ! ” તેણે આ પ્રમાણે મહારાણીની દયાની યાચના કરી ખરી, પરંતુ મેં તેના મુખ ઉપરથી અનુમાન કર્યું કે મહારાણી એમ દયા કરે એવી તેને આશા જ નહોતી.

પછી થોડો વખત શાન્તિ પથરાઈ મધ. ખરેખર, એ સ્મશાનની શાન્તિના જેવો જ દેખાવ હતો ! સેંકડો માણસોનાં મુઠાં જાણે કે જમીનપર પડ્યાં હોય અને તે બધાને ભરખી જવાને કાર્ષ શ્વેતવસ્ત્રધારિણી ડાહ્ય રાહ જોઈ રહી હોય, એવો તે સમયનો દેખાવ હતો. હવે મહારાણી કેવી આઠા કરશે તે જાણવાને સૌનાં અંતર તરફડાટ કરી રહ્યાં હતાં. મહારાણીનું શરીર જુરખામાં છુપાયેલું હતું છતાં હું તેની આરપાર તેની ચળકતી આંખો જોઈ શકતો હતો અને એ આંખોના તેજને આધારે હું સમજતો હતો કે મહારાણીને કુરસે પ્રતિક્ષણે વધતો જતો હતો. એની આંખોમાં આવો ગુરસો મેં અત્યારે પહેલી જ વાર જોયો.

હેવટે તે બહુડી ઉઠી : “ ઓ હડકાયા કૂતરાઓ અને ઝેરી સાપો ! ” એ ગુરસાઝયા શબ્દોનો પડથો એ વિશાળ ગુફામાં ગાજવા લાગ્યો : “ ઓ માણસ ખાઈ હેવાનો ! તમે બે અપરાધી ક્યાં છો. એક તો તમે આ મારા મહેમાનો ઉપર હસ્તો કર્યો છો અને તેમના નોકરને બૂજી ખાવાની તમે તૈયારી કરી હતી, એટલું જ

નહિ, પણ તમે મારી આચાનું ઉદ્ધવન કરવાની નફટાઇ ખતાવી
 છે. તમારા એકજ અપરાધ માટે તમને મોતની સજા કરવી
 જોઇએ. શું મેં આમદેવની મારફતે તમને નહોતું કહેવરાવ્યું કે આ
 અજાણ્યા અતિથિઓની તમે સારી પેઠે ખરદાસ્ત-ચાકરી કરજો ?
 પરંતુ તમે તેમને ઠાર કરવાના ચત્રો કર્યા હતા અને જો તેઓ પૂરતા
 બહાદૂર ન હોત તો તમે તેમને ધાતકી રીતે ઠાર કરી નાંખ્યા જ
 હોત ! શું તમને નાનપણથી એવું નથી શિખવવામાં આવ્યું કે મહા-
 રાજાના કામદો કેવળ અડમ છે તેમાં કશો ફેરફાર થતો નથી અને
 જે કોઈ એ કામદો તોડે છે તેને મોત વિના બીજી કશી સજા થતી
 નથી ? શું તમે નથી જાણતા કે સૂર્ય પૂર્વેને બદલે પશ્ચિમમાં ઉગે
 અને આ પૃથ્વી રસાતાળ ગાય, તોપણ મારો કામદો બદલાતો નથી
 અને માઈ વચન મિથ્યા થતું નથી ? તમે એ બધુંએ જાણો છો,
 હુઆઓ ! પણ તમે હરામખોર છો, ધાતકી છો, તમારા અંતરમાં
 અધમતાના પુવારા હી રહ્યા છે. જો હું અહીં રાજ્ય કરતી ન હોત
 તો તમે આંહોમાંહે લડીને ક્યારનાએ ખતમ થઇ ચૂક્યા હોત અને
 કામરૂદેશમાં તમારી જાતિનું આજે નામ નિશાન પણ ન હોત. હવે
 જ્યારે તમે આ બધા અપરાધો કર્યા છે તમે મારા મહેમાનોને મારી
 નાંખેલા ચાત્ર કર્યો છે અને તમે મારી આચાનું ઉદ્ધવન કર્યું છે,
 તેટલા માટે હું ફરમાવું છું કે તમને “મોતની ચુક”માં લઈ જવામાં
 આવશે અને ત્યાંના જલ્લાદોને હરતક સોંપી દેવામાં આવશે; જાતી
 કાલનો સૂર્ય અસ્ત થાય તે પહેલાં જો તમે નહિ મરી જાઓ, તો
 તમને એવી રીતે કતલ કરવામાં આવશે કે જેથી રીતે આ મારા
 મહેમાનના આકરને મારીને તેને સેકી ખાવાનો તમે ધરાદો રાખ્યો
 હતો. ”

મહારાણી ખોલતી બંધ થઈ એટલે ગુફાની અંદર ચોપામ ધારે ગજગણાટ થવા લાગ્યો. અપરાધીઓ તો આવી સજાની આશા સાંભળતાંજ ગભરાઈ ગયા અને જમીન પર ફસડાઈ પડીને રડવા લાગ્યા. તેઓ મહારાણીને દયા કરવાની આજીજી કરવા લાગ્યા. અહા ! તેમની એ આજીજી એટલી કડિયા ઉપજાવનારી હતી કે હું તે તરફ જોઈ પણ શક્યો નહિ. તેમનું કદપાન્ત જોઈને મારી આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેમને બચારી ક્રેવા મેં પણ માયાને વિનાત કરી, છેવટે મેં કંથું કે બીજું કંથું નહિ તો તેમને ધાતકી રીતે રીજાવીને મારી નાંખવાને બદલે જલ્દીથી મારી નાંખવાની સજા કર, પરંતુ એ સંહારક મૂર્તિએ માંડે કહેવું માન્યું જ નહિ.

બીજા લોકો ન સમજી શકે તેટલા માટે તેણે મને બંગાળી ભાષામાં કહ્યું: “હરપાળ ! તેમની ઉપર દયા થઈ શકે તેમ નથી. જો આ ફૂતરાઓ ઉપર હું દયા બતાવું, તો આ લોકોમાં એક દિવસ પણ તમે કોઈ સહીસલામત રહી શકો નહિ. તું તેમને હજી બરાબર ઓળખતો નથી. તેઓ માણસખાઉ હેવાનો છે અને આત્મચરે પણ જો તક મળે તો તમને ખાઈ ગયા વિના ન રહે એવી તેમની જૂખ છે ! આ લોકો ઉપર હું રાજ્ય ચલાવું છું તે કેવી રીતે ચલાવતી હોઈશ તે તું જાણે છે ? હું ગુસ્સેથી રાજ્ય કરતી નથી પણ બધા પમાડીને રાજ્ય કરું છું. માંડે સામ્રાજ્ય માત્ર કદપનામાં જ રહેલું છે. તેમના મગજ ઉપર મારો બચ-ધાક ચાલુ રાખવાને માટે હું કોઈ કોઈ વાર કેટલાક માણસોને રીજાવીને મારી નાંખવાનો ફકમ કરું છું. હું ધાતકી છું કે નહીં જાણત માટે વેર વાળું છું એમનું માનતો ના. બાવા લોકો ઉપર વેર વાળવામાં લાલ પણ શો ? હરપાળ ! જો આ લાંબું જીવે છે, તેમના મનમાં વિહાર હોતો નથી-

માત્ર રસ હોય છે. જો કે બહારથી જોનારને લાગે કે હું ચીઠીયા સ્વભાવની છું એટલે ગુસ્સામાં ખારીને માથુસોના જીવ લેતી હોઈશ, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જેમ નાનાં નનાં વાદળાં આમથી તેમ લહેરાય છે, છતાં તેમને એક જ દિશાનો પવન આગળ ધસડતો હોય છે, તેમ મારા તરંગો કે ચિચારો નાનાં વાદળાં રૂપ હોય છે અને તે આમથી તેમ ફરતા જણાય છે; પરંતુ તેમની પાછળ મારા એક ચોક્કસ હેતુ રૂપી પવનનું જોર હોય છે. અસ, એ અપરાધીઓએ મરવું જ જોઈશે અને મેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે જ મરવું જોઈશે.”

પછી એકદમ તે પોતાના અંતરક્ષકોના ઉપરી તરફ ફરીને બોલી: “જે પ્રમાણે મેં હુકમ કર્યો છે તે પ્રમાણે કરો!”

ચિચારા ગુન્હેગારોને “મોતની ગ્રહ” તરફ રોતા-કકળતા લઇ જવામાં આવ્યા.

*

*

*

પ્રિય વાંચક ! આ વાર્તાનો અધૂરો રહેલો ભાગ “અમર અપ્સરા-ભાગ ૩ ના”માં વાંચજો. જેઓ પાંચ આનાની ટીકીટો મોકલશે તેમને ચાર બેઠાં એ ભાગ દ્વાદશ રસ્તે પહોંચાડવામાં આવશે.

મળવાનું ઠેકાણું:

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

સચિત્ર ત્રિકાળ-જ્ઞાન-દર્શક

અથવા

અદ્ભુત વિદ્યાઓનો મહાસાગર [ગ્રંથ પહેલો]

[સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ].

આ પુસ્તકમાં નીચેના ૧૪ વિદ્યાઓ આપી છે. તેમાં ૪૫૦ પૃષ્ઠ, ૧૩૫ પરિમિત્ત, ૧૧૧૦ બાબતોની માહિતી, ૧૪૩ ચિત્રો તથા વ્યાકૃતિઓ આપી છે. આવો સંપૂર્ણ વિગતોથી ભરેલો સચિત્ર ગ્રંથ હજી ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યો નથી. આ વિદ્યાઓ સૌ સમજને ઘેરબેઠાં શીખી શકે તથા તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેવી રીતે આપી છે. પાકું સોનેરી પુકું મૂલ્ય રૂ. ૫; વી. ખી. થી રૂ. ૫-૯-૦.

(૧) માનસવિદ્યા અથવા મેન્ટલ સાયન્સ—પાંચે ઈન્દ્રિયોની શક્તિ કેવી રીતે કેળવાય, તેથી કેવાં અદ્ભુત કામો કરીશકાય, અવધાનશક્તિ, રમરણશક્તિ, સંકલ્પશક્તિ ખીલવીને તેને ઉપયોગમાં લેવાની રીતો. (૨) આકર્ષણશક્તિ અથવા પર્સનલ મેનેજિંગ—એક માણસ બીજા માણસનું આકર્ષણ-વશીકરણ કેવી રીતે કરી શકે, આકર્ષણશક્તિ ખીલવવા-વધારવા, કેવા પ્રયોગો કરવા, આંખના આકર્ષણથી પોતાની ઇચ્છામુજબ બીજાને વર્તવાની ફરજ પાડવી, શરીરની વિજ્ઞાનક શક્તિનો ભેદભરમ, એ બધું ચિત્રો સાથે સમજાવ્યું છે. (૩) મસ્તકવિદ્યા અથવા ફ્રેનોલોજી—માણસના મસ્તકમાં ભરેલી જુદી જુદી ૪૩ શક્તિઓ તેના માથાપર હાથ ફેરવીને ઓળખવાની કળા, માણસના લક્ષણની પરીક્ષા, વિદ્યાર્થીની શક્તિ

કયા વિષયમાં કે ધંધામાં ખીલી શકશે તે જાણવાની યુક્તિ એકંદરે મરતકશાસ્ત્રી બનવા માટે આ વિદ્યા પુષ્કળ ચિત્રો સાથે સમજાવી છે. (૪) માનસસંદેશવિદ્યા અથવા મેંટલ ટેલીપથી—દૂર રહેલા ચિત્રો વચ્ચે માનસિક સંદેશ કેમ ચલાવવા, બીજાના વિચારો પારખી કાઢવા અને વાંચવા (થોટરી ડીંગ), મારણ, મોહન, વશી-કરણનો ભેદ, નેત્ર-વાણી-છત્તા બળનો ઉપયોગ કરવાની રીતો, મેન્ટલ ફોટોગ્રાફી ઇત્યાદિ બાબતો ચિત્રો સાથે સમજાવી છે. (૫) મોહિની વિદ્યા અથવા મેસ્મેરીઝમ—મેસ્મેરીઝમ શીખીને પાર્તને કેવી રીતે ઉધાડવો, તેની પાસેથી પોતાની છત્તા મુજબ કામ લેવું, પશુ-પક્ષીઓ પર તરેહ તરેહના પ્રયોગો કરવા, નજરબંધીની રીત, કપાલમોહન કરવું, પાણી અને કપડું મંત્રવાની રીત, મેસ્મેરીઝમથી દર્દો મટાડવાની રીતો, વિનાદના ચમત્કારિક પ્રયોગો, હિપ્નો-ટીઝમ શીખવું, ઇત્યાદિ અનેક ચિત્રો સાથે આપ્યું છે. (૬) પ્રેતાવાહન વિદ્યા અથવા સ્પિરિટ્યુએલિઝમ—બૃતપ્રેત એટલે શું, તે સાચાં છે કે જૂઠાં, તેમની સ્થિતિ અને પૃથ્વી સાથેનો સંબંધ, બૃતોનું આવાહન કરવાની રીતો, બૃતો અને મંત્રોનો સંબંધ, બૃતોના ફોટોગ્રાફ, એ બાબતો સંક્ષેપમાં આપી છે. આ વિદ્યા સંપૂર્ણ શીખવા માટે “સચિત્ર પ્રેતાત્મવિદ્યા” ગ્રંથ વાંચો. (૭) ત્રિકાળદર્શન વિદ્યા—ત્રિકાળદર્શી વીંટી-આપના બનાવવાની રીત, કાજળી, પ્લેસેટ, હજરત, ઇત્યાદિ શીખવવાનો સચિત્ર દુન્નર. (૮) મંત્રવિદ્યા—મંત્ર સાચો પડે કે નહિ, તે માટે શું કરવું, મંત્ર કેવી રીતે સિદ્ધ કરવો, દેવતાનો સંબંધ જોવો, જુદાં જુદાં દેવ-દેવીઓના ખીજ મંત્રો, સિદ્ધિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાના, દર્દો મટાડવાના, મનઃકામના પુરી કરવાના સંખ્યાબંધ શુદ્ધ મંત્રોનો મહા-

સાગર. (૯) યંત્રવિદ્યા—યંત્રાની શક્તિ, સિદ્ધ કરવાનો વિધિ, રાગો મટાડવા, આવની ચિંતા-આધિ અટકાવવા, ઈર્ષ્યાઓ પૂરી કરવી, મોહન-વશીકરણ વગેરેના અનેક યંત્રો. (૧૦) તંત્રવિદ્યા—મોહન, વશીકરણ, સ્તંભન, અંજન પ્રત્યાદિના ઇંદ્રગણિક-ચમત્કારિક તથા વૈદ્યકવિદ્યામાં પણ ન હોય એવા અદ્ભુત જોટલી ઔષધપ્રયોગો, તેના ઉપયોગ માટેના વિધિ સાથે. (૧૧) સ્વપ્નવિદ્યા—બુધિ, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, પશુ-પંખી, ધાતુ, ધાન્ય, ઇલાદિ અનેક વસ્તુઓનાં સ્વપ્નેનાં ફળ વિગતવાર સમજાવ્યાં છે. અનિષ્ટ સ્વપ્ન હોય તો નિવારણ કરવાની રીત પણ આપી છે. (૧૨) શકુન વિદ્યા—અંશ દરકવા, કામડાના શબ્દ વિષે, ગરોળી અને કાચીડાના ચડવા-પડવા વિષે, જૈન શકુનવિદ્યા, છોક્ર, સારાં-માઠાં શુકનની માહિતી, અનિષ્ટ શકુનનું નિવારણ. (૧૩) હસ્તાક્ષર પરીક્ષણ વિદ્યા—માણસના હસ્તાક્ષર પરથી તેની ખાસીયત જાણવાની આ વિદ્યા અદ્ભુત છે. અક્ષરના ગુણો વિગતથી સમજાવ્યા છે; ગાંધીજી, કલાપી, સ્વામીહંસ, મદારાણી વિકટોરીયા, શેક્સપીયર, આનંદશંકર દ્રુવ, ટોલ્સ્ટોય, નાનાલાલ કવિ. જમશેદજી જીજ્ઞાસુ વગેરેની સદીઓની આકૃતિઓ આપી તેમની ખાસીયતો ખુદી કરી છે. (૧૪) કોકશાસ્ત્ર અથવા રતિવિદ્યા—સ્ત્રી-પુરૂષો અને તેમના ગુણાંગો વિષે માહિતી, આસનોની ઓળખાણ તથા ઉપયોગ, શક્તિ વધારવાના અને બીજા ગુપ્ત પ્રયોગો અનિષ્ટ રાગોના ઉપચારો, સ્ત્રી-પુરૂષનાં લક્ષણોની પરીક્ષા, સ્ત્રી-પુરૂષની કુટેવો, મર્જાધાન-મર્જાપરીક્ષા વંધ્યા સ્ત્રી માટેના ઉપચારો, મરજી પ્રમાણેનાં બાળકોની પ્રાપ્તિ ઇલાદિ બાગતો સમજાવી ઘેર બેઠાં કરી શકાય તેવા પ્રયોગો આપ્યા છે.

સચિત્ર ત્રિકાળ-જ્ઞાન-દર્શક

અથવા

અદ્ભુત વિદ્યાઓનો મહાસાગર [ગ્રંથ બીજો]

આમાં નીચેની ૧૪ વિદ્યાઓ આપી છે. ૪૨૬ પૃષ્ઠ, ૧૧૩ પરિચ્છેદો, ૧૦૮૬ આખતોની માહિતી અને ૧૬૪ ચિત્રો તથા આકૃતિઓ આપી છે, સોનેરી પૂઠું. મૂલ્ય રૂ. ૫, વી. પી. થી રૂ. ૫-૯-૦

(૧) સ્વરોહ્ય વિદ્યા—પાંચ તસ્વો અને સ્વરનો સંબંધ, સ્વર ઓળખવાની અને તેની શક્તિ સમજવાની રીતો. પ્રાણવાદક નાદીઓની માહિતી, રોગ મટાડવાના નિયમો, પ્રશ્નનો જવાબ મેળવવાની, પ્રતિકૂળ સ્વરને અનુકૂળ કરવાની રીતો, વચીકરણનો, ગર્જનો, વર્ષાકળનો, આયુષ્યનો વિચાર છાયાપુરુષદર્શન, ઇત્યાદિ. (૨) યોગ-વિદ્યા—યોગના પ્રકારો, યોગ શીખવાની રીતો, આસનો, પ્રાણાયામ કરતાં શીખવા વિશે, ધોતી-ઝસ્તી-નેતી-નોળી-ત્રાટક કરતાં શીખવાની રીતો, મુદ્રાઓ શીખવાની રીતો, ધ્યાન અને સમાધિ શીખવાની રીતો, એ બધું વિસ્તારથી અને સંખ્યાબંધો ચિત્રો આપીને એટલું સ્પષ્ટ સમજાવેલું છે કે તેની મદદથી સહેલાઈથી યોગ શીખી શકાય.

(૩) સૂર્યચંદ્ર જ્યોતિષ અથવા જન્મ તારીખ ઉપરથી જીવિષ્ય પરીક્ષણ—ફક્ત માણસની જન્મ તારીખ ઉપરથીજ તેના મુલ્ય, સ્વભાવ, શક્તિ, મિત્ર, આરોગ્ય અને જીવિષ્ય જાણવાનું તમને આ બાજમાંથી મળી આવશે. (૪) રમણવિદ્યા—રમણના પાસા બનાવવાની, પાસા નાંખવાની રીતો, શકુનનો પ્રસ્તાર કરી તેને આધારે હરકોઈ પ્રકારના પ્રશ્નોના જવાબો સહેલી રીતે મળી શકે છે. રમણ વિદ્યાની ખીજ મુશ્કેલી આમાંથી કાઢી નાંખીને તે વિદ્યાને સરળ બનાવી છે એટલે પોતાની મેળેજ તે શીખી શકાશે.

(૫) ત્રિકાળદષ્ટિવિકાસ અથવા કલેઅર વોયન્સ—મનુષ્યની ત્રિકાળ દર્શનની શક્તિ ઢેળવવાની દેશી અને વિદ્યાયતી અનેક રીતો ચિત્રો સાથે. વિદ્યાયતી ત્રિકાળદર્શી આપતો, ફીસ્ટલ ગેઝોંગ જળમાં ત્રિકાળદર્શા, ફેરી પદાર્થોના સેવનથી ત્રિકાળદર્શન, ધ્યાન સિદ્ધ કરવાની માદિતી, ત્રિકાળદર્શનનાં દષ્ટાન્તો વગેરે. (૬) સંવત્સર-પરિજ્ઞાન—૬૦ પ્રકારના સંવત્સર, તેનાં જૂનાં જૂનાં ફળો, સોંપવારી, મોંપવારી, દુકાળ જાણવાની રીતો, અદબ્યનું, અમાસનું અધિકમાસનું, સંક્રાન્તિનું શુભાશુભ ફળ, હોળીપરથી વર્ષફળ, ગુર-શુક-શનિ-અને બીજા અહોની ગતિ ઉપરથી આખા વરસનું ફળ જાણવાની રીતો મેષમર્જનો વિચાર રાજ-મંત્રી-રસકસના રચામીનું ફળ, જૂદી જૂદી ચીજોની તેજ મંદી વિશે, વર્ષફળ તૈયાર કરવાની સહેલી રીત વગેરે. (૭) મુહૂર્ત પરિજ્ઞાન—મર્જાધાન સીમંત નામકર્મ, અન્ન પ્રાશન, મુંડન, નિશાળે બેસાડવાનું ઇત્યાદિ જ્ઞાતકર્મ સંસ્કારનાં અનેક મુહૂર્તો; ધર બંધાવવા ઘાંભશે રોપવો, મોમ ધાલવો ખારસાખ ધાલવી, વાસ્તુકરવું, દુકાન માંડવી વગેરેનાં મુહૂર્તો; યાત્રા કે શ્રયાસે જવા માટેનાં અનેક પ્રકારનાં મુહૂર્તો; બેડૂતોને માટેનાં મુહૂર્તો જેવાં કે હળ ચલાવવું. બીજા ઓરવાં, ઝાડ રોપવાં, નવું માકું ચણવું વગેરે; સ્વરચક્રન છાયાશક્રન, પિંગળાશક્રન અંત્ર દરકવું છોકનાં શક્રન, આંખ દરકવી વગેરે; સ્વપ્રસાર શુભાશુભ સ્વપ્નો, દેવ પ્રતિજ્ઞાનું મુહૂર્ત, રાજ્યાભિષેકનું મુહૂર્ત, મંત્રસાધનાનું મુહૂર્ત પરમ મંડાવવાનું મુહૂર્ત, ચાહના ખાલા ઉપરથી જેવાનું શુભાશુભ ફળ, ધ્રુવાં ઉપરથી પ્રશ્નફળ મૌતમ પ્રશ્નાવલિ ઇત્યાદિ. (૮) જાદુવિદ્યા—જાદુમરે શીખવાની ચતુરાઇ, મંજીદાના સંખ્યાબંધ બેસો, હાથચાલાકી કરતાં શીખવાની સચિત્ર સમજુતી, કરામતવાળા મંજીદા, રસાયણી જાદુના સહેલા અનેક બેસો, ચાંત્રિક સાધનો વડે કરવાના બેસો

અને એ યંત્રો બનાવવાની સમજૂતી, રૂપીયાને બોલવવો, એક ટેકરાપર માણસને સુવાડવો, અંદુકની ગોળી ઝીલવી, આંધલા દાથ છોટી નાંખવા, બાટલી ને ગ્લાસ અદલ અદલ કરવા, જપાનીઝ જાદુષ પેટ્રી, આશરે જુદા જુદા ૭૦ જેતો. (૯) મંત્રવિજ્ઞાન વિદ્યા—મંત્રના પ્રયોગો માટે કામવાર અંગુલિનો નિર્ણય, યક્ષિણી-એતે સાધવાના મંત્રો, રાજ-ઝી-પતિ-ભૂત ઇત્યાદિને વશ કરવાના મંત્રો, શત્રુ-શસ્ત્ર-અગ્નિ-જળ-આસન-મેઘ-ચોર-દંષ્ટ્ર-વગેરેનું સ્થં-ભન કરવાના મંત્રો, મોહન ઉચ્ચાટનના મંત્રો, શાન્તિકરણના મંત્રો મુસલમાની મંત્રો, દોટલું ધન દેખવાનો, ચોર પકડવાનો, ભૂત ઉતરવાનો, ધનવૃદ્ધિનો, કાર્કસિદ્ધિનો, વેપારમાં લાભ મેળવવાનો, વિદ્યા વૃદ્ધિને, દર્દો મટાડવાના મંત્રો, અદરય થવાનું અંજન. સર્પનસાડવાનો, વીંછી ઉતારવાનો વિષનિવારણનો મંત્ર વગેરે આશરે દોઢમો મંત્રના પ્રયોગો. (૧૦) મંત્રસાધનવિદ્યા—જૂદી જૂદી જાતના સિદ્ધત્રીસા મંત્રો તે સિદ્ધ કરવાની વિધિ, વશીકરણ, મોહન, સ્તંભન ઇત્યાદિના મંત્રો વંધ્યા ગર્ભધારે, તાવ દુર થાય રાજસમામાં માન મળે, ભુતનો ભય દૂર થાય, જુગારનો દાવ જીતાય ધરમાં સાપ આવે નહિ: વિષયમાં મસ્તી, કંઠમાળા જામ, અનેક જાતના તાવ મટે, તે માટેના મંત્રો, શીતળાનો-કાળકાનો-હનુમાનજીનો મંત્ર, એકંદરે પુષ્કળ મંત્રો આપ્યા છે. (૧૧) તંત્રપ્રયોગ સંગ્રહ—વશીકરણ, મોહન, સ્થંભન, આદ્યજ, ઉચ્ચાટન, આકર્ષણ, ઇત્યાદિના તાંત્રિક પ્રયોગો; ઇદ્રજાલિક ચમત્કારિક પ્રયોગો જેવા કે જળમાં તારાદર્શન મરેસો દેડકો બોસે, જમતાં છતાં પેટ ન ભરાય, જમડેલું ધી સુધારવું જુદી જુદી જાતના ગુપ્ત અક્ષરો જાદુષ સાણ, પાંચ પ્રકારના રંમ બદલવા, એક ડાળીપર અનેક જાતનાં ફુલો, વૃક્ષ ઉપર દીપ-માળા; જટલી વેધકના પ્રયોગો જેવા કે દમનો, કાનના દરદનો ગર્ભ

રહેવાનો. પરમીયાનો, મસા દુર કરવાનો, ઇન્દ્રલુપ્ત રોગ મટે, વાળ વધે, તેના ઉપાયો. મદનમોદક, ચેનિસંક્રાયના ઉપાયો, સ્તનવૃદ્ધિના ઉપાયો, દાંતના રોગના ઉપાયો, જૂદા જૂદા જંતુઓના વિપત્તિ નિવારણ, આધાશીશી-હેડકી-નાસુર-ખીલ વગેરેના અનેક ઉપાયોનો સંમદ. (૧૨) હસ્તસામુદ્રિક વિદ્યા—હાથના પેંચાની અને હાથમાંની રેખાઓ, ચિહ્નો, વિગેરેની ઓળખ, તે ઉપરથી માણસનાં લક્ષણો, સ્વભાવ, ભવિષ્ય, રોગ, વગેરે વર્તવાની વિદ્યા. આ વિદ્યાને જોષ્ઠતાં ચિત્રો મળે એટલી સહેલી અને સ્પષ્ટ બનાવી છે કે થોડા વખતમાં એ વિદ્યામાં પારંગત થઈ શકશે. (૧૩) મુખસામુદ્રિક વિદ્યા—નાક, મોઢું, ઓઠ, આંખ, પોપચાં, બ્રમર, દાઢી, હડપચી, ગાલ, કાન અને કપાળ, માત્ર માણસના મોં ઉપર નજર કરીનેજ ઓળખી શેવાની અને તેનો સ્વભાવ, શક્તિ, ખાસીયત ઇત્યાદિ જણી શેવાની સહેલી રીતો; જુદાં જુદાં અવયવોની ૬૦ આકૃતિઓ સાથે સંપૂર્ણ સમજાવી છે. (૧૪) દાંપત્ય વિજ્ઞાન વિદ્યા—કામખીજ વિષેનું અગ્નિ, સંગાર સુખપર થતો અગ્નિ અને તેનાં કારણો, પ્રેમકળા અને પ્રેમચેષ્ટા, સ્ત્રીની કામચાસનાનો નિયમ, તેની બરતી તથા એટ બતાવનારો નકશો, સ્ત્રી પુરૂષનાં ગુણગોની રચના, સમાજમની સમજ. સમાજમ માટે સ્ત્રી તૈયારી, સુખાસન કયું? સમાજમના શારીરિક લાભ, અપૂર્ણ સમાજમનાં મહાં પરિણામ, સગર્ભાવસ્થામાં સમાજમ, ગર્ભાતીને થતી ઉલટી, વંધ્યત્વના ઉપાયો. સેવન કરીતાં ખાળકો, સંતાતિ નિયમનું ઇત્યાદિ.

મળવાનું સ્થળ:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે, બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

અરેબિયન નાઇટ્સ.

ખુબીનો ખબીનો અકલનો ભાંડાર, અને વારતાઓનો મહાસાગર અ અબિયન નાઇટ્સનું પુસ્તક છે. આમાં ન્હાની મોટી અસંખ્ય વારતાઓનો સંગ્રહ છે. વારતામાં પેટા વારતા એવી એવી ઘણી વારતાઓ હોવાથી એકવાર વાંચવા લીધા પછી તે હાથમાંથી હેઠે મુકવાનું મન થતું નથી. હુનીયાની દરેક ભાષામાં તેનાં ભાષાન્તર થયેલાં છે. અને તે સર્વની હજારોની સંખ્યામાં વેચાય છે. સૌ સારા પુસ્તકો માંનું તે એક પુસ્તક છે. રાજા અને રાંક બધાને સરખો આનંદ આપે તેવું આ પુસ્તક છે. ઘણા વખતથી આની આવૃત્તી મળતી ન હતી ને હમણાંજ તેની ચોથી આવૃત્તી બહાર પાડવામાં આવી છે. કાગળ ગ્લેઝ ક્રિયા પાકું સોનેરી પુકુ મોટી સાઈઝનું લગભગ ૬૦૦ પૃષ્ઠ છતાં કીંમત રૂ. ૪૫૫ પોપ્ટેજ ૧૦ આના જુદા રૂ. ૨૬૬ કાગળ પાકું સોનેરી પુકુ કીંમત રૂ. ૩૫૫ પોપ્ટેજ ૧૦ આના જુદા.

મળવાનું ઠેઠાણું:-

બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર ભગુપ્તે

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

